

पालकनीती

पालकत्वाला वाहिलेले मासिक

संपादक

संजीवनी कुलकर्णी

संपादक मंडळ

- ▶ नीलिमा सहस्रबुद्धे
- ▶ वंदना कुलकर्णी
- ▶ प्रियंवदा बारभाई
- ▶ शुभदा जोशी

मुखपृष्ठ-मांडणी

रमाकांत धनोकर

अक्षरजुळणी

मंगेश कुडले

जानेवारी ते डिसेंबर

२०१४ साठी

वर्गणी रु.२००

वर्गणीचा चेक / ड्राफ्ट

‘पालकनीती परिवार’

या नावाने काढावा.

संपर्क :

पालकनीती परिवार,

अमृता क्लिनिक,

संभाजी पूल कोपरा,

कर्वे रस्ता, पुणे-४११००४.

① -०२०-२५४४१२३०,

२५६७३५९६

palakneeti@gmail.com

www.palakneeti.org

पालकनीती परिवाराचे प्रकाशन

वर्ष १३ वे अंक ११ वा

२० फेब्रुवारी २०१४

लेखांत व्यक्त

झालेली मते लेखाकांची

व्यक्तिगत समजावीत.

या अंकात

विचार आणि भाषा - लेव वायगॉटस्की

अनुवाद - नीलिमा सहस्रबुद्धे

एखादा विचार शब्दभाषेत दुसऱ्यासमोर मांडला जातो, त्याआधी, तो मनात तयार होत असतानाही त्याचं भाषेशी नातं असतं; ते कसं याबद्दल रशियन मानसशास्त्रज्ञानं केलेली मांडणी.

माझी ‘भाषा’ कोणती? शिरीष दरक

एखादी भाषा केवळ मातृभाषा आहे किंवा परिसर भाषा आहे म्हणून ‘माझी’ होत नाही. त्यासाठी काही वेगळ्या गोष्टी महत्त्वाच्या असतात.

मराठीसाठी जंग जंग...

मराठीकाका - अनिल गोरे

एकीकडे मातृभाषेतून, परिसर भाषेतून दिल्या जाणाऱ्या शिक्षणाचे महत्त्व शिक्षण-तज्ज्ञ वारंवार अधोरेखित करत आहेत, तर दुसऱ्या बाजूला इंग्रजी माध्यमाचा वरचष्मा वाढतो आहे. अशावेळी मराठीचा वापर वाढावा यासाठी व्यवस्थेतील कमतरता आणि अडचणी समजावून घेऊन, त्यावर काम करून, बदल घडवून आणणाऱ्या प्रयत्नांविषयी.

गुटरखा खायचाय...अन् दारूबी प्याचीय..!

भाऊसाहेब चासकर

पुस्तकातल्या पाठांत बंदिस्त केलेल्या शिक्षणाला मुक्त करून रोजच्या, निजी अनुभवांशी, आजूबाजूला घडणाऱ्या घटनांशी जोडून, पडताळून पाहण्यामुळे खऱ्याखऱ्या शिक्षणाची कवाडं खुली होतात, अशाच काही अनुभवांविषयी एका संवेदनशील, प्रयोगशील शिक्षकानं लिहिलं आहे.

लीलावती भागवत: मराठी बालसाहित्याच्या

जगातलं एक वेधक नाव - संजीवनी कुलकर्णी

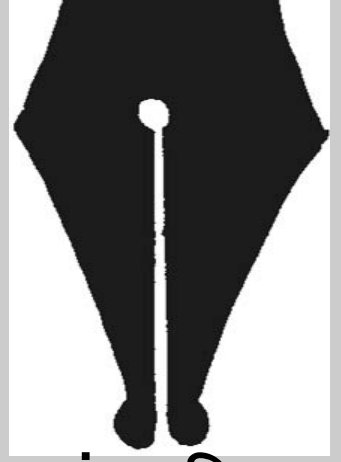
सकारात्मक शिस्त - जेन नेल्सन,

रूपांतर - शुभदा जोशी

आमिषं आणि शिक्षा यांच्याशिवाय जीवनात शिस्त आणणं नक्कीच शक्य असतं. कसं ते पाहूया-

संपादक, मुद्रक, प्रकाशक व मालक - डॉ. संजीवनी कुलकर्णी यांनी पालकनीती परिवार करिता ग्रीन ग्राफीक्स, सी-१०२, सुनिता अपार्टमेंट, १४१७ कसबा पेठ, पुणे-४११०११ येथे छापून घेऊन अमृता क्लिनिक, संभाजी पूल कोपरा, कर्वे रस्ता, पुणे-४११००४, येथे प्रकाशित केले.

या नियतकालिकास महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाकडून अनुदान प्राप्त झाले आहे परंतु या नियतकालिकात प्रसिद्ध झालेली मते महाराष्ट्रराज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळास मान्य असतीलच असे नाही.

संवादकीय

माणसाच्या मना-बुद्धीचं कौतुक आपल्याच काळजात भरून यावं! किती भाषांची निर्मिती केली माणसानं! त्यातल्या अनेक आता नष्टही झाल्या. एकमेकांशी संवादाच्या गरजेतूनच त्या निर्माण झाल्या असतील, नाही? भाषेसोबतीनं संस्कृती वाढली की संस्कृतीसोबतीनं भाषा? अनेक शतकांचा काळ त्यासाठी लागला असेल. त्या त्या समाजाची भौगोलिक स्थिती, गरजा, आवडीनिवडी, कल्पना, प्रतिभा या सगळ्यातून तिथली भाषा बहरली असेल. तिथल्या लहान लोकांनी नकळत आत्मसात केली असेल. मूल आईचं स्तन्य पितं तितक्या सहज भोवतालची भाषा शिकतं आणि भाषेसोबतीनं विचार करायलाही शिकतं. विचारांच्या, भावनांच्या, कल्पनांच्या अनेक छटा, अगदी रंगांच्या जशा आपल्याला दिसतात ना, तशाच अर्थच्छटा दुसऱ्यालाच नाही तर स्वतःलाही प्रतीत होतात. वरवर एकाच अर्थाचे वाटणारे अनेक शब्द, शिवाय एकाच शब्दाचेही अनेक अगदी वेगवेगळे अर्थ, रचनांचा वेगळेपणा, संदर्भांची ओळख, किती गोष्टी असतात त्या भाषेत; आणि त्या सगळ्या आपण सगळे सहज शिकलो, कुणी अभ्यासाला न बसवता, पाठांतरं करून न घेता!

वर्णन करू गेलो तर शब्दात मांडता येणार नाही, शिकवायची ठरवली तर शिकवता येणार नाही अशी अर्थाची विलक्षण विस्तारलेली समज आपल्याला आपल्या मातृभाषेतून

मिळालेली असते. भारतातल्या बोलल्या जाणाऱ्या आणि विरत चाललेल्या ७८० भाषांचा शोध घेणारे पद्मश्री गणेश देवी म्हणतात, “कुठलीही भाषा ज्या समुदायात बोलली जाते त्यापासून वेगळी होऊ शकत नाही. त्यामुळे भाषा जतन करणं म्हणजेच त्या समाजसंस्कृतीला जिवंत ठेवणं.” कुठलीही भाषा ज्या प्रांतात, पर्यावरणात बोलली जात असते, त्यानुसार, तिथल्या समाजाची विश्वदृष्टी घडते. समाजाच्या भावनांना, आसपासच्या निसर्गाला, आणि संस्कृतीला कवळून घेत ती भाषा उभी राहत असते. अशी ती भाषा बोलणाऱ्याची दृष्टी भाषेसोबतच घडत जाते.

आपण कुणीही या जगात जन्माला आल्यावर आपल्या वातावरणाची अशी एक भाषा असते, ती आपल्याला कळू लागते, समजू लागते, तिला मातृभाषा म्हणा की स्वभाषा, पण ती आपल्या अस्तित्वाचा आधार असते. प्रत्येक व्यक्ती आपल्या स्वतंत्र अधिकारानं या जगात जगते आहे, प्रत्येक अस्तित्वाला एक सन्मानाची ओळख आहे. ही आपल्या असण्याची आदर-जाणीव आपल्याला आपल्या मातृभाषेनं मिळते आणि उमजतेही.

एखादी भाषा मरू लागते, तेव्हा मात्र त्या समाजाची जीवनदृष्टी हरपते, स्वाभिमानाची जाणीव पुसली जाऊ लागते. समृद्ध संवादात जे शब्दलालित्य आवश्यक असतं, ते मरत चाललेल्या भाषेत नसतं. अर्थच्छटांना तिथे जागा नसते. त्यामुळे वापरातली शब्दसंख्या ओसरू लागते, अर्थाला सपाटपणा येतो आणि सर्वात वाईट म्हणजे, याबद्दल खंत वाटत नाही. काही आजारांमध्ये जशा वेदनेची जाणीव न झाल्यानं जखमा चिघळतात ना अगदी तसंच.

मानवी विकासाच्या दृष्टीनं प्रत्येकाला आपली मातृभाषा असायला हवी आणि ती

आपल्या मनात तेजस्वीपणे तळपत राहायला हवी. आपल्या आकलनाला विस्तारत राहायला हवी. आपण नव्यानं अनेक गोष्टी शिकू-समजू पाहाण्याच्या पहिल्या टप्प्यावर असतानाच आपल्या भाषेचा आपल्या मनातला विकास हरपून गेला तर ही प्रक्रिया खुंटेल. दुसऱ्या भाषेत आपण अपेक्षित प्रश्नोत्तरं लिहून दाखवू शकू, कदाचित गुणही मिळवू शकू पण आपली समज सपाट होत जाईल, ती जाईलच.

पालकनीती मासिकाच्या सुरवातीपासून म्हणजे गेली सत्तावीस वर्षं मातृभाषेतून बालशिक्षणाचा आग्रह आम्ही धरत आलेलो आहोत. पण या आग्रहाला किंचित म्हणावं इतकंही यश मिळालेलं नाही, ही वस्तुस्थिती आहे. गेल्या पन्नास वर्षांतल्या बालशिक्षणाचा आढावा घेतला तर आपल्या मुला-लेकरांना इंग्रजी माध्यमात शिक्षण दिलं तरच त्यांचा खराखुरा विकास होईल, या कल्पनेनं पालकांच्या मनात हळूहळू मूळ धरलेलं आहे. मराठीतल्या बऱ्याच ज्येष्ठ साहित्यिकांची, समाजधुरिणांची, राजकारण्यांची मुलं इंग्रजी माध्यमात शिकली, आता नातवंडाचा विचार करता तर औषधापुरताही अपवाद शोधून काढावा लागेल. निर्यातदर्याचं उत्पादन करण्याचाच ज्यांचा आधीपासूनच विचार होता, त्यांना तर इंग्रजी माध्यम बंधनकारकच वाटत असे. पण तसं नसणाऱ्यांनाही वाटे की पालकनीतीसारखे लोक आमच्या आधीच मागे पडणाऱ्या मुलांना जीवनाच्या स्पर्धेत आणखी मागे ढकलू पाहत आहेत. मातृभाषेसोबतीनं आणखी दोन-चार भाषा कुणाला येत असणं चांगलंच आहे. पण आज कुठंही कुणीही चार माणसं मराठीत बोलत असली तर एक पूर्ण मिनीट इंग्रजी शब्द न येता जात नाही. काहींना आपल्या विचारांचे रंग-गंध-आकार व्यक्त करण्यासाठी इंग्रजीच अधिक सोईची वाटते. त्या भाषेतले

काही खास नवनिर्मित शब्दप्रयोग वापरण्याला एक वेगळीच शान असते. तर काहींना त्या भाषेचं खोबरंकोथिंबीर आपल्या मायमराठीवर घातल्याशिवाय चव येत नाही. काही पूर्ण मऱ्हाटी बांधवांना आता इंग्रजीतच विचार करायची इतकी सवय झालीय की, ‘तिथे एक अशी बाई होती की जिने साडी घातलेली होती’ अशी वाक्यरचना ते करतात, आणि त्याचं कारणही अभिमानांनं सांगतात. हिंदी चित्रपटांमुळे असावं, पण अनेकांच्या भाषेवर हिंदीचाही प्रभाव आहे. जाहिरातींमध्ये कच्चे आम याचं भाषांतर कच्चे आंबे असं केलं जातं, इत्यादी. भाषिक फरकांच्या सीमाप्रदेशातल्या भाषा एकमेकींच्या गळ्यात मनोहरपणे हात टाकतात ते मात्र अगदी वेगळे. अर्थात इंग्रजी परिणामाला जोडून येणारी प्रतिष्ठा काही वेगळीच आहे. त्यामुळे इंग्रजीत अधिक दिसणारे अँकार आणि ऑकार ते भाषेचा कुठलाही विधिनिषेध न बाळगता लावतात.

अशा वातावरणात मराठी भाषा मरत चाललेली आहे, असा भास होतो. तसं होणार असेल तर ते थांबवणं पालकनीतीच्या कुवतीत नाही. पण आजच्या आणि उद्याच्याही मुलाबाळांना आत्मसन्मान देणारी आपली अशी एक भाषा असावी, त्या भाषेच्या असीम अंगणातून त्याला जगाची, जीवनाची समजूत यावी अशी आमची इच्छा मात्र निश्चितच आहे. साहित्यिकांनी, राजकारण्यांनी, पालकांनी ह्या मुद्द्याचा जरा एकदा विचार करून पाहावा, अशी नम्र विनंती आहे. एकवीस फेब्रुवारी हा आंतरराष्ट्रीय मातृभाषा दिन आणि सत्तावीस फेब्रुवारी हा मराठी दिन; म्हणून या दोन्हीमधला असतो तो मायबोली मराठी सप्ताह! तेव्हा आमच्या म्हणण्याला एक औचित्यपूर्ण निमित्तही आहे.

— संजीवनी

विचार आणि भाषा

लेव वायगॉटस्की

एखादा विचार आणि तो व्यक्त करण्यासाठी वापरलेली शब्दभाषा यांच्यातला संबंध म्हणजे बोट दाखवता येईल अशी एखादी वस्तू नव्हे. ती एक प्रक्रिया आहे. त्यासाठी विचारांमधून शब्दभाषेपर्यंत आपण पोचतो, तेव्हा ती भाषा नुसताच तो विचार धारण करून समोर येत नाही, तर ती त्या विचाराला भाषेच्या आंतरिक क्षमतेनं उलगडते, घडवते. असा इकडून तिकडे प्रवास सतत होत राहतो. खरे तर ही प्रक्रिया म्हणजेच विचाराचा विकास असतो. विचार व्यक्त करण्यापुरतीच शब्दांची गरज असते असे नाही, तर प्रत्येक विचार जन्मल्याचे जाणवते ते शब्दांमधूनच. विचार मुळात काय करतात, तर एखाद्या गोष्टीचे दुसऱ्या गोष्टीशी नाते जोडतात. विचार कुठून कुठेही जातात, या प्रवासात त्यांचा आवाका वाढतो, विकास होतो; त्यातून काही कामगिरी पार पडते, एखादी अडचण सोडवली जाते, किंवा सोडवण्याची युक्ती समजते. विचाराच्या या प्रवासात अनेक टप्पे येतात, उंचसखल पातळ्याही येतात.

आपला विचार आपल्याशी सातत्याने बोलत असतो. आपल्याच अंतर्मनात चाललेले हे स्वयंभू भाषण असते. (म्हणजे, मुद्दाम ते सुरू करावे लागत नाही.) या भाषणाला आपण विचाराच्या प्रकटीकरणाची प्राथमिक पातळी असे म्हणू शकू. हे अंतर्मनातले बोलणे जेव्हा शब्दांच्या- भाषेच्या माध्यमातून मांडले जाते, तेव्हा ते काही नुसते एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत केलेले भाषांतर नसते. मनातल्या मनात ऐकू आलेले प्रत्यक्षात बोलले की झाले, असे ते होत नाही. अंतर्मनातले, स्वतःच स्वतःपुरते केलेले जे भाष्य असते, त्याचे इतरांना सुस्पष्टपणे

समजेल अशा सुरचित भाषेत संक्रमण होण्याची ही प्रक्रिया अत्यंत गतिशील आणि गुंतागुंतीची असते.

अंतर्मनातले बोलणे हा प्रत्यक्ष बोलण्याआधीचा पूर्वतयारीचा टप्पा एवढाच त्याचा अर्थ नाही. ते स्वतंत्रच कार्य आहे. ते बोलणे असतेच, म्हणजे विचार आणि शब्द यांची जोडणी असते, पण प्रत्यक्ष बोलण्यात जसा विचार शब्दरूप घेऊनच येतो, तसा अंतर्गत बोलण्यात पूर्णपणे असतोच असे नाही, कदाचित तेव्हा शब्द विरूनही जातात. कारण अनेकदा विचार करणे म्हणजे केवळ शुद्ध अर्थच असतो. हा अर्थ गतिशील असतो, बदलता असतो, अजून शब्द आणि विचार या दोहोंमध्ये फडफडणारा असा असतो. मात्र मुखर झालेल्या विचारामध्ये बघितले तर तिथे शब्द आणि विचार दोन्हीही स्थिर झालेले, ठामपणाने मांडले गेलेले दिसतात.

विचाराची खरी जागा आणि वृत्ती समजून घ्यायची असेल, तर अंतर्मनातल्या बोलण्याच्या... नव्हे...त्याही आधीच्या पातळीवर जाऊनच तपासणी करायला हवी. ती आधीची पातळी म्हणजे प्रत्यक्ष विचारच! प्रत्येक विचार काही एक जुळणी-जोडणी करत असतो. काही काम पूर्ण करत असतो, अडचण सोडवत असतो. विचाराच्या प्रवाहाबरोबरीने, तत्क्षणी शब्दप्रवाह चालू होत नाही. त्यांच्यामध्ये ठीव व्यवहारही नसतो. (या दोन्ही प्रक्रिया- विचार करणे आणि बोलणे एकसारख्या नसतात.) एखादा विचारप्रवाह अपूर्ण असतानाच विरून जातो..आपण हे अनुभवलेले असते. डोस्टोवस्कीने म्हटलेले आहे त्यानुसार, असा अपूर्ण विचार शब्दात प्रकट होऊ शकत नाही. विचाराची स्वतःची अशी एक रचना असते. विचाराचे संक्रमण भाषेमध्ये होणे हे काही सोपे काम नाही.

शब्दांमागचा विचार नेमकेपणाने जाणून घेण्याची अडचण ही मानसशास्त्राच्याही आधी नाट्यक्षेत्राला जाणवली होती. स्टॅनिस्लावस्की जेव्हा अभिनय शिकवायचा, तेव्हा नटाच्या तोंडी ज्या ओळी असत, त्या 'बोलण्यामागचे बोलणे' शोधून काढायला तो त्यांना सांगत असे. प्रत्येक बोलण्यामागे एक विचार दडलेला असतो. जसे एखाद्या वाक्यातून वेगवेगळे विचार व्यक्त करता येतात, तसेच एखादा विचार वेगवेगळ्या शब्दात व्यक्त करता येतो. उदाहरणार्थ, समजा, एखादे घड्याळ बंद का पडले आहे या प्रश्नाचे उत्तर, 'पडले' असे दिलेले आहे. यामागे वेगवेगळे म्हणणे असू शकते. 'काहीच कारण नाही, वेळेवर किल्ली वगैरे सर्व मिळत होती, पण पडलेच ते बंद!' असे असू शकते किंवा 'हातून पडले, म्हणून बंद पडले' असेही असू शकते.

भाषेचे जसे वेगवेगळे भाग दाखवता येतात (शब्द, वाक्य), तसे विचाराचे भाग नसतात. तो नेहमी संपूर्णच अस्तित्वात येतो. उदाहरणार्थ, मी आज सकाळी एक निळा शर्टवाला मुलगा रस्त्यावरून अनवाणी पळताना पाहिला, हे सांगताना मी शब्दांचा संच वापरून सांगतो. पण ते जाणवलेले असते ते एकात्म रीतीनेच! काही वेळा

वैखरी

भाषा आणि विचार यांचा गतिशील संबंध जाणून घेताना,

डॉ. अशोक केळकर सरांनी 'वैखरी' बद्दल केलेलं हे विवेचन पहायलाच हवं. ते जुलै २००२च्या अंकात वाचलेलंही काही वाचकांना आठवेल.

‘वैखरी’ म्हणजे ‘वाणी’ किंवा ‘भाषा’ हा फार ढोबळ अर्थ झाला. खरं तर, आपल्याकडं ‘वाणीत्रया’चा म्हणजेच वाणीच्या तीन प्रकारांचा किंवा तीन टप्प्यांचा उल्लेख येतो. ‘पश्यन्ती’, ‘मध्यमा’, आणि ‘वैखरी’ हे ते तीन प्रकार. त्यांच्यातला भेद एका उदाहरणानं स्पष्ट करता येईल. समजा, माझं एक किमती फाऊंटनपेन सापडत नसल्यामुळं माझ्या मनाला चुटपूट लागून राहिलेली आहे. त्याबद्दल विचार करताकरता माझ्या एकदम मनात येतं की त्या देवदत्तानं पेनचं फार कौतुक केलं होतं. पेन ठेवलेल्या टेबलाजवळही तोच एकटा पुष्कळ वेळ होता. मग मला एकदम ‘दिसतं’ की देवदत्तानं पेन चोरलेला आहे. ही ‘पश्यन्ती’ वाणी. ही अमुक एका भाषेतली आहे असं म्हणता येणार नाही. जे काय ‘दिसायचं’ ते एकदम दिसतं. ना त्याला काही क्रम, ना कसलेही खंड किंवा घटक. पण गोष्ट एवढ्यावरच थांबत नाही. मला हे जे काही दिसलं ते दुसऱ्या कुणाला तरी सांगावंसं वाटतं. निदान मनात खूणगाठ बांधावीशी वाटते. मग मी मनातल्या मनात म्हणतो, “देवदत्तानं पेन चोरलं असणार”, किंवा "Devadatta must have stolen the pen" किंवा “देवदत्तने पेन चुराया होगा.” ही मधील वाणी, म्हणून ‘मध्यमा’! ही वाक्यं मनाशी म्हणताना काय झालं पहा-अखंड, निरवयवी आशयाची विभागणी झाली : चोरण्याची क्रिया, तिचं कर्म, कर्ता इत्यादि. या खंडांचा विशिष्ट क्रम आला. क्रियापदांचं कोणतं रूप वापरायचं याची निवड आली. पण हे सगळं करायचं म्हणजे मराठी, इंग्रजी, हिंदी-जी कोणती भाषा आपण निवडली असेल तिच्या संकेतांची बंधनं ‘मध्यमा’ वाणीवर आली. यानंतरचा टप्पा म्हणजे हा आशय किंवा हे वाक्य मुखर व्हायचं, दुसऱ्याला ऐकू जाईल असं उच्चारलं किंवा लिहिलं जायचं. हा झाला वाणीचा तिसरा आविष्कार. हा तिसरा आविष्कार म्हणजे ‘वैखरी’ वाणी. ती लोक-व्यवहारात गुरफटलेली असते. अशा रीतीनं माणसाची बुद्धी आणि लौकिक प्रतिभा ह्यांच्या साहाय्यानं तीन टप्प्यांतून वक्त्याचा प्रवास होतो. त्याला ‘शब्दांतयोग’ असं म्हणतात. श्रोत्याचा प्रवास म्हणजे ‘शब्दपूर्वयोग’ मात्र प्रथम ‘वैखरी’, मग ‘मध्यमा’, आणि त्यानंतर ‘पश्यन्ती’ ह्या उलट्या क्रमानं होतो. वक्त्याला जे ‘दिसलं’ तेच श्रोत्याला ‘दिसलं’ की हा भाषाव्यवहार सफळ-संपूर्ण होतो, म्हणजेच भाषेच्या मदतीनं यशस्वी संज्ञापन, कम्युनिकेशन घडतं. यावरनं तुमच्या लक्षात येईल की ह्या भाषाव्यवहाराच्या केंद्रस्थानी ‘वैखरी’ असते. शब्दांत योगाचं अंतिम टोक ‘वैखरी’ हे असतं अन् ‘वैखरी’ पासूनच शब्दपूर्वयोगाला प्रारंभ होतो. थोडक्यात, वक्ता अन श्रोता ह्यांना जोडणारा पूल म्हणजे ‘वैखरी’ असं म्हणता येईल.

(वैखरी या पुस्तकाच्या प्रकाशनापूर्वी पुस्तकाच्या शीर्षकाबद्दल सांगताना : १९८१)

एखादा विचार सांगायचा, तर त्याला पुष्कळ वेळ देणे आवश्यक असते. मनामध्ये तो विचार संपूर्ण अस्तित्वात असतो पण सांगताना एकापुढे एक शब्द-वाक्ये रचून आपल्याला तो सांगावा लागतो. शब्दांचा पाऊस पाडणारा मेघ असावा तसा विचार असतो. विचारांचे प्रतिबिंब शब्दांमध्ये आपसूक पडत नाही, आणि म्हणूनच जेव्हा विचाराचे संक्रमण शब्दांमध्ये होते, तेव्हा ते अर्थाच्या मार्गाने होते. आपल्या बोलण्यामध्ये शब्दांच्या मार्गे एक लपलेला विचार असतोच. विचाराचे थेट शब्दांमध्ये संक्रमण होत नसल्याने तो व्यक्त करता येत नाही अशी नेहमीच रड असते.

जे आतड्याने वाटते

ते व्यक्त करावे कसे..

तुटणाऱ्या आतड्याचे म्हणणे

दुसऱ्याला उमजावे तरी कसे..

मनामनांमध्ये थेट संवाद अशक्य असतो. म्हणजे शारीरिक दृष्ट्या तर अशक्यच, शिवाय मानसशास्त्राच्या दृष्टीनंही ते अशक्य आहे. विचार पोचवायचा तर तो आधी अर्थदृष्ट्या आणि मग शब्दमार्गाने पोचवावा लागतो.

शब्दमार्गाने व्यक्त होणाऱ्या विचाराचे विश्लेषण करताना आता आपण शेवटच्या टप्प्याकडे जाऊ या.

कोणताही विचार हा एखाद्या प्रेरणेमुळे निर्माण होतो. उदा. आपल्या मनातली आस/ इच्छा, गरज, आवड, भावना. प्रत्येक विचारामध्ये आपल्याला खेचून घेण्याची एक ताकद असते, त्या मुद्द्याबद्दलची एक ओढ मनात असते. आपण तसा विचार ‘का’ करतो आहोत याचे उत्तर त्यात सापडते. त्या विचाराकडे खेचले जाण्याची त्या माणसाची वृत्ती समोरच्याने जाणली तरच तो विचार यथातथ्य आणि संपूर्णपणे त्याला समजणे शक्य आहे. तो विचार त्या माणसाने का केला असेल, त्यामागची त्याची इच्छा, परिस्थिती, प्रवृत्ती या सगळ्यासहच तो जाणून घेता येईल, अन्यथा नाही.

दुसऱ्याची ‘भाषा’ समजून घ्यायची असेल, तर त्याचे नुसते शब्द समजल्याने भागणार नाही, त्याचे विचार जाणणे आवश्यक आहे. खरे तर तेही पुरेसे नाही. त्याची प्रेरणा आपल्याला समजायला हवी. एखाद्या उद्गाराचे विश्लेषण, त्यामागच्या प्रेरणेच्या पातळीपर्यंत गेल्यावर मगच पूर्ण होते.

जरा मागे वळून पाहूया!

विचार आणि शब्द यातले नाते ही जिवंत प्रक्रिया असते. कोणताही विचार हा शब्दांच्या द्वारे जन्म घेतो. ज्या शब्दांमागे काही विचार नाही ते शब्द म्हणजे नुसते मढे, मात्र शब्दांतून व्यक्त होणारा विचारसुद्धा सावलीसारखा भासमान ठरू शकतो. त्यांच्यामधले नाते होऊन गेलेल्या घटनेप्रमाणे निश्चित स्वरूपाचे, स्थिर, पक्के असे कधीच नसते. ते नाते विकसित असतानाच त्याचा त्याचा मार्ग ठरवते.

अगदी सुरुवातीला होता 'शब्द' - या बायबलमधल्या वाक्याला गोएथेचा फाऊस्ट उत्तर देतो - 'अगदी सुरुवातीला होती कृती.' त्याला शब्दाच्या महत्तेपासून दूर जायचे होते. आपण थोडा वेगळा अर्थ धरून पुढे जाऊ शकतो - 'सुरुवातीला होती कृती. (तिचा) विकास घडत घडत निर्माण झाला शब्द, तोच कृतीचा कळस!' हे आपल्याला समजले की त्यातून आपल्या मनात काही नव्या दृष्टिकोनांची निर्मिती होते. भाषेच्या आंतरिक बाजू त्या दृष्टिकोनातून आपण नव्याने तपासल्या. वास्तवाचे एक ढोबळ प्रतिबिंब दाखवणे हा शब्दांचा मूलभूत गुणधर्मच आहे. या दृष्टीने शब्द आपल्याला एका व्यापक आणि सखोल कल्पनेशी घेऊन जातात - मानवी जाणिवेची ती कल्पना असते. पंचेंद्रियांच्याकडून होणाऱ्या संवेदनांपेक्षा विचार आणि भाषेतून होणाऱ्या जाणिवा, तसेच त्यातून समजणारे वास्तव वेगळे असते. मानवी सजगतेची ती गुरुकिल्लीच असते. शब्द-भाषा यांची भूमिका त्यात महत्त्वाची असते. विचार विकसित होण्यात जशी भाषेची भूमिका असते, तशीच मानवी ज्ञानाची जी ऐतिहासिक वाढ झालेली आहे त्यातही भाषेची कळीची भूमिका आहेच. आणि आजवर विकसित झालेल्या मानवी ज्ञानाचे सारतत्त्व म्हणजे शब्द!

लेव वायगॉट्स्की यांच्या 'Thought and Language'

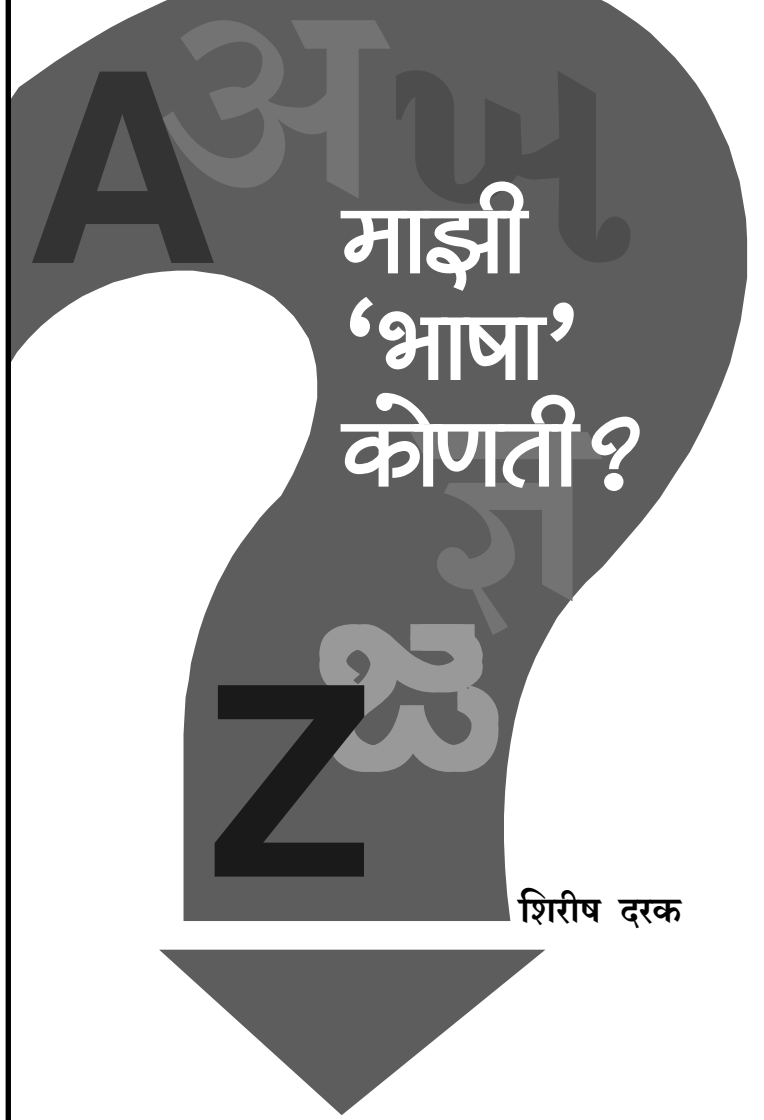
या लेखाचा मराठी अनुवाद - नीलिमा सहस्रबुद्धे
neelimasahasrabudhe@gmail.com

भर्तृहरिने शब्द किंवा वाणीचे चार प्रकार वर्णिले आहेत. परा, पश्यंती, मध्यमा आणि वैखरी याबद्दल दासबोधामध्ये एके ठिकाणी विवेचन आहे. त्याचे नाते थेट विचाराशी लागते. वाणी ही विचार संक्रमणासाठीच तर वापरायची असते. दासबोधामध्ये त्यांनी म्हटलेले आहे -

पोटापासून जे उसळताना जाणवते, त्याला परा असे म्हणतात;
अंतःकरणाचा ठाव ज्या विचाराने घेतलेला आहे, तो विचार पोटापासून
अंतःकर्णाशी (आपल्याशी) बोलू पाहत असतो.

त्यानंतर हृदयात (त्या विचाराचे) जे ध्वनिरूप वसते, त्याला पश्यंती म्हणावे.

कंठापासून नाद झाला (ओठ हलले नाहीत) असे जे (बोलणे स्वतःचे स्वतःला) ऐकू येते ती मध्यमा वाचा आणि अक्षराचा उच्चार झाल्यावर तिला वैखरी म्हणावे.

मी मराठी आहे की नाही याबद्दल माझ्या मनात अजूनही शंका आहे. जातीवरून भाषा ठरवणाऱ्या लोकांसाठी कदाचित याचं उत्तर सोपं असेल. मराठावाड्यात म्हणजे मराठी प्रांतातच माझा जन्म झाला आणि शालेय शिक्षणही मराठी माध्यमातून झालं. पण घरात बोलायची भाषा मराठी नव्हती. शाळेत भाषांचं व्याकरण फक्त पाठ केल्याचं आठवतंय - जसं इंग्रजीचं तसंच मराठीचं. 'भाषेत व्याकरणापलीकडे काहीच नसतं', असं आमच्या शिक्षकांचं मत होतं. शाळेतल्या पाठ्यपुस्तकातली शिकवली जाणारी मराठी आणि मी बोलत होतो ती मराठी, यातही बराच फरक होता. त्यामुळे 'मराठी' ही मला जरा परकीच वाटायची.

बारावी संपवून मी पुण्यात शिक्षणासाठी आलो. इंग्रजी नीट येत नव्हतंच, पण मला मराठी

तरी येतं, असा माझा समज होता. मित्रांपैकी कोणी इंग्रजीतल्या चुका काढल्या तर वाईट वाटायचं; पण 'इंग्रजी ही काही माझी भाषा नाही', असं म्हणून त्यातल्या चुका दुरुस्त करताना मला लाज वाटत नसे. एकदा वर्गातल्या एका मुलीनं मी एकट्यानं चॉकलेट खाल्लं म्हणून मला 'you are so mean', असं म्हटलं. शब्दकोशात mean या शब्दाचा अर्थ 'क्षुद्र' असा वाचल्यावर मी बरेच दिवस त्यात 'क्षुद्र' म्हणण्याइतकं काय आहे, असा विचार केला होता. पण तिच्या एकंदर आविर्भावावरून तिलाही इतकं काही म्हणायचं असेल असं वाटलं नाही. यापेक्षा माझ्या मराठी बोलण्यावरून मला आलेले अनुभव जास्त बोचरे होते. इंग्रजी येत नाही हे ठीक आहे, पण माझी मराठी खूप अशुद्ध आहे, असं माझ्या मित्रांनी मला बऱ्याच वेळा सांगितलं. पाण्यातला 'ण' पहिला नाही, दुसरा आहे. त्यातल्या ण चा उच्चार कोणी न असा करूच कसं शकतं असा त्यांना प्रश्न पडे. काही प्रांतांमध्ये भाषेतील काही शब्द वेगळ्या पद्धतीने बोलले जातात, हे त्यांना माहीत असलं तरी मान्य मात्र नव्हतं. म्हणून यासारख्या माझ्या अनेक चुका दुरुस्त करणं, ही त्यांना त्यांची नैतिक जबाबदारीच वाटत असे. अरे, तू तर मराठी माध्यमात शिकलास ना, तरी किती अशुद्ध बोलतोस! हे वाक्य ऐकताना प्रत्येक वेळी मला मात्र खरंच क्षुद्रासारखं वाटायचं.

'माझी भाषा' असं म्हणून मी कुठल्या भाषेचं नाव घ्यायचं? ती इंग्रजी तर नक्कीच नाही. मला ती भाषा येत नाही आणि मी त्या भाषेत शिकलेलोही नाही. पण मग जी भाषा मी लहानपणापासून ऐकली, बोलली, जी भाषा माझ्या परिसरात होती, ती तरी मला कुठे नीट येते? ज्या भाषेतल्या शब्दांमधून मी स्वतःला, इतरांना व माझ्या परिसराला समजावून घेतलं, ते शब्द चुकीचेच होते? ज्या शब्दांनी माझं भावविश्व बनलं होतं ते शब्दच अशुद्ध होते? कुठलीही भाषा किंवा मनातले शब्द अशुद्ध कसे असतील? कदाचित प्रमाणभाषेच्या तुलनेत ते चूक किंवा बरोबर असतील, पण अशुद्ध? किंवा कदाचित असं नसेलही. असतीलही माझे शब्द अशुद्ध, कारण शाळेत मराठी 'शुद्ध'लेखनाची एक वही नेहमी करावी लागे, पण शुद्ध भाषणाचा-शुद्ध बोलण्याचा तास कधीच नसे, असं का ?

मराठी आपण जशी बोलतो तशी लिहितो, असं शाळेत सांगितलेलं होतं. पण 'आपण' म्हणजे नक्की कोण, हे कधीच सांगितलं नाही. आपण म्हणतो, मुलांनी प्राथमिक शिक्षण तरी त्यांच्या स्वतःच्या भाषेतून घ्यायला पाहिजे. माझ्या वर्गातली काही मराठी मुलं मराठीचं पुस्तक हातात घेऊन त्यातला धडा इंग्रजी वाचताना अडखळतील तितकीच अडखळत वाचायची. ते आठवलं की आजही प्रश्न पडतो, खरंच, ते जे वाचत असत, ती त्यांचीच भाषा होती का? की ती भाषाही तशीच परकी होती त्यांना?

वयाच्या सतराव्या वर्षी आपल्याला एकही भाषा नीट म्हणावी अशी येत नाही, ही जाणीव करून देणारा प्रत्येक क्षण मला अधिकाधिक असाहाय्य करत होता. मुद्दा फक्त चारदोन मित्रांच्याच वागण्याचा

असला असता, तर एक वेळ ठीक होतं. पण रस्त्यावर, दुकानात, इतरांच्या घरी, सगळीकडेच मला माझ्या अशुद्ध भाषेची कधी नजरेतून तर कधी ती शुद्ध करण्याच्या उद्देशानं जाणीव करून दिली जायची. खूप राग यायचा. या परिस्थितीला एकच उपाय होता. मला मराठी येत नाही हे जाहीर करून टाकणं आणि लोकांशी हिंदीमध्येच संवाद करणं. एकदा मला मराठी येत नाही, असं सांगून टाकल्यावर मात्र कोणालाही माझ्या बोलण्याचा काहीही त्रास व्हायचा नाही, याचीही मला गंमतच वाटायची. लोकांच्या भाषेबद्दलच्या या मूलतत्त्ववादी विचारांमुळे मी अखेर माझ्या मराठीला माझ्यापुरतं पोरकं केलं आणि इंग्रजी शिकायला सुरवात केली.

पुढे मानववंशशास्त्राचा अभ्यास करताना दोन संकल्पनांची ओळख झाली. etic आणि emic. हे शब्द म्हणजे भाषिक अभ्यासात वापरल्या जाणाऱ्या phonetic आणि phonemic या शब्दांमधील शेवटचा भाग. माणसांचं वागणं, त्यांची संस्कृती, त्यांची भाषा समजावून घेताना संशोधकाचा दृष्टिकोण स्पष्ट करणाऱ्या या दोन संकल्पना आहेत. etic दृष्टिकोणात 'काही लोकांनी' ठरवलेल्या पद्धतीनुसार गोष्टींकडे बघितलं जातं. लोकांपेक्षा काही तज्ज्ञांच्या विचारांना अधिक महत्त्व दिलं जातं. या उलट emic दृष्टिकोणात लोकांच्या नजरेतून जगाकडे बघितलं जातं. विविधतेला त्यात पुरेसं स्थान दिलं जातं. मराठी भाषा ही जरी phonetic असली तरी, ती वापरणाऱ्या लोकांकडे बघण्याचा दृष्टिकोण etic असू नये, असं मला वाटतं. माझ्यासारख्या सगळ्यांपर्यंत ती भाषा 'आपली भाषा' म्हणून न्यायची असेल तर त्या भाषेला नेसवलेल्या शुद्धतेच्या सोवळ्याबरोबरच जनसामान्यांचे कपडेही तितक्याच सन्मानानं नेसवावे लागतील.

etic दृष्टिकोणामुळे झालेलं माझं नुकसान लहानपणी टळू शकलं असतं, असं मला आता वाटतं. लहानपणापासून जर मला अभ्यासाव्यतिरिक्त (वाचावीशी वाटतील अशी) मराठी पुस्तकं वाचायला मिळाली असती, लहान मुलांना आपण बोट धरून चालायला शिकवतो तशी ती पुस्तकं कुणी वाचायला शिकवली असती तर आज माझी परिस्थिती कदाचित वेगळी असली असती. आज मला जेवढं क्षितिज दिसतंय तेवढंच जग नाही, तर त्या पलीकडेही आहे, हे कळलं असतं आणि ते जग मला पुस्तकांमधून बघता आलं असतं. भाषा किंवा शब्द हे केवळ संवादासाठी किंवा माहिती मिळवण्यासाठी नसतात, याची जाणीव मला खूप उशिरा झाली. भाषेबद्दलची ही मूलभूत गोष्ट प्रत्येक मुलाला लहानपणीच कळणं हा त्याचा हक्क आहे; माझा हा हक्क मला मिळाला नाही. त्यातून मी काय गमावलं हे समजत असताना, मला आठवण होते आहे माझ्या लेकीची आणि तिच्यासारख्या अनेक लहान मुलांची. ह्या हक्कापासून कुठल्याही लहान मुलाला वंचित राहावं लागू नये म्हणून योग्य वातावरण आणि संधी देणं ही पालकपणातली एक महत्त्वाची जबाबदारीच आहे, असं मला वाटतं.

shirishdarak@gmail.com

मराठीसाठी जग जग...

मराठीकाका

महाराष्ट्रातले कायदे-नियम,
सामाजिक व्यवहार, शालेय
शिक्षणाच्या माध्यमापासून
ते रेल्वेचे नकाशे-
बँकेमधले अर्ज-पावत्या
इत्यादी गोष्टींमध्ये मराठीचा
वापर व्हावा, मुलांना
विज्ञानशाखेतले उच्चशिक्षण
मराठीतून घेण्याची सोय
व्हावी यासाठी गेली १५
वर्षे आपला वेळ, श्रम,
तन-मन-धन देऊन
सातत्याने प्रयत्नशील
असलेल्या अनिल गोरे उर्फ
मराठीकाकांच्या
वाटचालीची माहिती
त्यांच्याच शब्दात देत
आहोत. २७ फेब्रुवारी या
मराठी दिनाच्या निमित्ताने.

जुनी गोष्ट आहे, १९९८ची. मुंबईत एका इमारतीचा रखवालदार पांडू तिथला वाहनतळ झाडत होता. मी, माझा मित्र आणि काहीजण तिथे बोलत होतो. पांडू म्हणाला, “साहेब, तुमच्या टेंडर लोकांवर धूळ उडेल. लांब थांबा.” हे ऐकून अनेकजण कुत्सितपणे हसले.

हसण्याचे कारण विचारल्यावर त्यातील एक मोठा अधिकारी म्हणाला, “पांडू ‘स्टॅंडर्ड’ ला टेंडर म्हणतो. आम्ही नेहेमीच हसतो.” पांढरपेशी लोकांना जे इंग्रजीसदृश शब्द उच्चारता येतात, ते पांडूला येत नाहीत, म्हणून हे हसले. यांच्या घरचे वीस किलो दळण यांना उचलत नसल्याने पांडू आणतो. यांना जे काम टाळायचे ते पांडू करतो. कमी पगारात, अपुऱ्या जागेत कष्टाची कामे करणे पांडूला जमते तसे यांना जमत नाही, म्हणून पांडू मात्र कधीही यांची खिल्ली उडवत नाही. अशी उदाहरणे मला ठिकठिकाणी दिसतात.

अशा पद्धतीने मराठी बोलण्यात इंग्रजी शब्द वापरायची इच्छा व्हावी, असे हे वातावरण निर्माण झाले आहे आणि ते शिक्षितांनीच निर्माण केले आहे असे माझ्या लक्षात आले. भाषांची मिसळ करण्याचा हा प्रघात चुकीचा आहे, तो बदलायला हवा असे वाटून मी काही समविचारी लोकांसह समर्थ मराठी संस्था नावाने १९९८ पासून कामाला सुरुवात केली.

मराठीतून बोलताना-लिहिताना मराठी शब्दच वापरावेत अशी भूमिका घेऊन मी मराठी वृत्तपत्रे-मासिके यांच्या चारेकशे संपादकांना पत्रे लिहिली. त्यांनी त्यांची जबाबदारी लेखकांवर ढकलली, म्हणाले, “आम्ही लेखकांच्या भाषेत बदल करीत नाही.” मग मी अडीच हजार लेखकांचे पत्रे मिळवले आणि त्यांना पत्रे लिहिली. त्यातल्या काहींची उत्तरे आली की ही आधुनिक काळाची भाषा आहे, तरुणांची भाषा आहे वगैरे. पण ती काही तरुणांनी निर्माण केलेली नाही, तुमच्याकडूनच ऐकली असे म्हणून मी मराठीचा आग्रह धरत राहिलो, वाद घालत राहिलो, भांडतही राहिलो. वाद घालताना अनेकांनी मला नवनवीन मुद्दे पुरवले. बँकेत मराठी वापरले जात नाही, अर्ज-पावत्या मराठीत नसतात. आयकर भरायची चिठ्ठी मराठीत नसते. इतकेच काय दहावी मराठी माध्यमाचा परीक्षा-अर्जसुद्धा मराठीत मिळत नाही. मग मला एक दिशा मिळाली. सरकारी कार्यालये आणि बँका येथे मराठी

वापरले जावे यासाठी आम्ही एक मे २००४ पासून पाठपुरावा सुरू केला. विविध कार्यालयात भेटी, लेखी मागणी, मराठीवापराचा आग्रह असा कार्यक्रम सुरू केला.

पाच डिसेंबरला भारतीय स्टेट बँकेने पैसे भरणे, काढणे चिठ्ठ्या, खाते उघडणे अर्ज, ठेवपावत्या, ग्राहक मागेल ते छापील नमुने, जाहिराती, पत्रके यात मराठीचा वापर सुरू केला. मराठी कागदपत्रे बँकेत दिसू लागल्यावर मराठी खातेदार मराठीतून व्यवहार करू लागले.

मी इतरही बँकांमध्ये जाऊन भेटलो. मराठी फॉर्म छापवेत म्हणून अर्ज दिले. तिथे चहापाणी, गोड बोलणे सारे व्हायचे, तोंडी आश्वासने मिळायची. पण प्रत्यक्षात कुणी काहीही करत नसत. महाराष्ट्रामध्ये अर्ज-पावत्या-पदनाम हे सारे मराठीत असावे, ग्राहकांशी संभाषण मराठीत करावे इत्यादी सूचना रिझर्व बँकेच्या परिपत्रकात असूनसुद्धा त्यानुसार बँका वागत नव्हत्या. २००५ मध्ये माहिती-अधिकाराचा कायदा आल्यावर त्यानुसार मी माहिती मागितली. रिझर्व बँकेच्या परिपत्रकाचा क्रमांक देऊन, 'या यादीनुसार आपल्या बँकेत मराठीत काय काय केले जाते त्याची माहिती द्यावी किंवा यातून आपल्याला सवलत मिळाली असल्यास त्याची प्रत द्यावी' असे पत्र दिले. माहिती अधिकाराखाली काही विचारल्यावर उत्तर द्यायला एक महिना मुदत असते. खरे उत्तर दिल्यावर, मराठीचा वापर करीत नसल्याची लेखी कबुली देऊन स्वतःचीच अडचण करून घेण्यापेक्षा उत्तर देण्यास उपलब्ध असलेल्या या मुदतीत मात्र बँका हे सारे अर्ज-पावत्या मराठीत छापून उपलब्ध करून देऊ लागल्या. आता इतर १६३ बँकांत सात अब्जाहून अधिक मराठी नमुने छापले, वापरले गेले आहेत.

तशीच गोष्ट रेल्वे स्थानकावरच्या घोषणांबद्दलची. केंद्रसरकारचे

स्थानिक भाषा वापरण्याबद्दलचे एक परिपत्रक आहे. ते मी तिथे नेऊन दाखवल्यानंतर त्यांनी तसे करण्याचे तोंडी मान्य केले पण लगेच बदल केला नाही. मध्य रेल्वे महाव्यवस्थापकांनी त्यांच्या उदघोषकांना मराठी भाषाच येत नाही अशी अडचण सांगितली. अधिक चौकशी करून मी त्यांना पुणे येथील पश्चिम विभागीय भाषा-केंद्राची माहिती दिली. हे केंद्र शासनाचे भाषा प्रशिक्षण केंद्र आहे. येथे सरकारी कर्मचाऱ्यांना मराठी बोलणे, लिहिणे याचे विनामूल्य प्रशिक्षण दिले जाते. बहुधा रेल्वेने या सोयीचा लाभ घेतला आणि काही काळानंतर मग त्यांनी घोषणा मराठीतून करायला सुरुवात केली. तसेच रेल्वेच्या नकाशांमध्ये, स्थानकांमध्ये गावांची नावेही चुकीची वापरली जात. ते सुधारण्यासाठी माहिती अधिकाराखाली रेल्वेचे नकाशे मागितले. त्यावर स्टेशनांची कोणती नावे अधिकृतपणे वापरावीत ह्याबद्दल राज्यशासनाकडे विचारणा करणारे पत्र पाठवले. त्यांच्याकडून उत्तर आल्यावर मग तांत्रिक अडचण सुटली. आणि त्यानंतर पुणे-मुंबई अशी नावे तिकिटावर, स्टेशनवर, नकाशात दिसू लागली.

टेलिफोन खात्याची गोष्टही अशीच आहे. एकदा मला गुजराथमध्ये फोन करताना कळले की तिथल्या टेलिफोन खात्याच्या सूचना गुजराथीतच दिल्या जातात. महाराष्ट्रात मात्र त्या हिंदी-इंग्रजीत दिल्या जात होत्या. एकाच खात्याकडून वेगवेगळ्या राज्यात वेगवेगळी वागणूक ! केंद्र सरकारचा त्रिभाषा-सूत्र नावाचा एक कायदा आहे- जिथे एकच भाषा वापरता येणार आहेत तिथे आधी स्थानिक, मग हिंदी वापरावी आणि जिथे तीन वापरणे शक्य असेल, तिथे स्थानिक, मग हिंदी व इंग्रजी वापराव्यात. तरीही मराठीला डावलून इथे हिंदी-इंग्रजी वापरात होत्या. टेलिफोन खात्यालाही हे बदलायला भाग पाडले. १ मे २००५ पासून दूरध्वनी संचावर मराठी वाक्ये पूर्वमुद्रित

१२ वी नंतर पुढे काय ? असा प्रश्न अनेकजण विचारत होते. इंजिनिअरिंग, वैद्यकीय, कोणताही अभ्यासक्रम इच्छा असेल त्याला मराठीतून शिकता यावा, यासाठी सरकारकडे पाठपुरावा सुरू आहे. भारतातील इतर राज्यात आणि जगातील ९५ टक्के लोकसंख्येला हे अभ्यासक्रम स्वतःच्या भाषेत शिकायला मिळतात. मराठीतून हे अभ्यासक्रम शिकण्याची सोय अवघड असली तरी अशक्य नाही.

१२ जुलै १३ रोजी आय. आय. टी ची जेईई परीक्षा मराठीतून देता येण्यासाठी राज्य व केंद्र सरकारकडे मागणी केलेली होती. मुंबईच्या तीन आणि दिल्लीची एक खेप झाल्यावर ही सुविधा उपलब्ध झाली आहे. भारतीय प्रौद्योगिकी संस्था-प्रवेश परीक्षा (IIT - JEE) मराठीतून देऊ इच्छिणाऱ्यांना २०१४ पासून ही परीक्षा मराठीतून देता येणार आहे.

स्वरूपात प्रसंगानुसार ऐक्य येऊ लागली. अशी व्यवस्था देशभर असूनही, महाराष्ट्रात नव्हती कारण ५५ वर्षे कोणीही तशी मागणी केली नव्हती. याचबरोबर मी त्या खात्याच्या ग्राहक सेवा केंद्रातील कर्मचाऱ्यांनीही मराठी बोलण्यास सज्ज असले पाहिजे याचा पाठपुरावा केला. त्यालाही यश आले आणि सदर सेवा केंद्रात ४०० मराठी युवक, युवतींना 'मराठी बोलणे जमते' या मुद्द्यावर नोकरी मिळाली.

२००३ च्या सुमारास महाराष्ट्रात शिक्षणात कोणती भाषा प्राधान्याने वापरतात इकडे माझे लक्ष गेले. मराठी माध्यमाच्या शाळा कमी होत आहेत, इंग्रजी माध्यमाच्या वाढत आहेत, असे का होते आहे याचा विचार करताना उच्चशिक्षण कोणत्या भाषेत उपलब्ध आहे ते तपासले. दहावीनंतरच्या औपचारिक अभ्यासक्रमापैकी ४० टक्के अभ्यासक्रम मराठी माध्यमात उपलब्धच नव्हते. मुख्यतः विज्ञान शाखेत- मराठीतून उत्तरे लिहिण्याची सोय नव्हती. दुसरीकडे दिसत होते की मराठीतून विज्ञान विषयावर भरपूर लिहिले जाते. लहान-मोठी मिळून एक लाखावर पुस्तके उपलब्ध होती. प्रत्येक डॉक्टर आरोग्यावर मराठीतून लिहितो. मग विज्ञानासाठी जीव-भौतिक-रसायनची पाठ्यपुस्तके मराठीत का नसावीत? अनेक राज्यांमध्ये फार्मसी, इंजिनिअरिंग, आयुर्वेद इत्यादी विषय स्थानिक भाषेतून शिकविले जातात... मग महाराष्ट्रात मराठीतून का नाही? शोध घेताना कळले की अभ्यासाची पुस्तके मराठीतून उपलब्ध नाहीत. ही अडचण दूर करण्यासाठी मी स्वतःच पुस्तके तयार करवून छापयची ठरवली. मी एक जाहिरात दिली- मागासलेल्या इंग्रजी भाषेतून प्रगत मराठीत भाषांतर करणारे भाषांतरकार हवेत. या जाहिरातीला प्रतिसाद म्हणून माझ्याकडे दोन लेखक आले.

मी मराठीला प्रगत म्हणतो त्यामागे माझा अनुभव आहे. मी ८५ सालापासून आठवीपुढच्या मुलांना गणित शिकवतो आहे. इंग्रजीतून शिकवलेले कळत नाही आणि मराठीतून सांगितले की लवकर कळते, असा अनेक मुलांच्या बाबतीतला अनुभव आहे.. मला देखील बी. एस. सी., एम. एस. सीला शिकविणारे प्राध्यापक सहज मराठीतून समजावून सांगत. अकरावी-बारावीपासून इंग्रजी माध्यम असूनही समजावणे मराठीतून असे. परिभाषा फक्त इंग्रजी असे. मग माझ्या लक्षात आले velocity पेक्षा 'वेग' सोपा आहे. acceleration पेक्षा

प्रवेग, momentum पेक्षा संवेग denominator पेक्षा छेद, numerator पेक्षा अंश हे शब्द किती सोपे आहेत. म्हणजे जर परिभाषासुद्धा मराठी केली तर आणखीच सोपे होणार आहे. मी ठरवले की आपण हे करून पाहायचे. माझ्या सर्व विद्यार्थ्यांना मी सर्व व्याख्या मराठीत आणि इंग्रजीत शिकवतो. सुरुवातीला मराठीतून शिकणे हे इंग्रजी माध्यमाच्या मुलांच्या जिवावर येते. नंतर सराव होतो. नंतर मात्र मुलेच म्हणतात "फक्त मराठीत सांगा सर, इंग्रजी ऐकलेलेच आहे शाळेत." म्हणूनच ही सोय अकरावी-बारावीला नक्कीच असायला हवी, असे मला वाटले आणि मी पुस्तकांची खटपट सुरू केली.

सरकारी धोरणानुसार बारावी-विज्ञान परीक्षा मराठीतून देता येते ही गोष्ट मला कळली, तेव्हा पुण्यातल्या कोणत्याही विज्ञान-शिक्षकाला, प्राचार्यांना ही गोष्ट माहीत नव्हती. म्हणून मी बोर्डात अर्ज दिला की ही माहिती सर्वांना कळवा. आठ महिने काहीच झाले नाही. मग माहिती अधिकाराखाली विचारले तेव्हा उत्तर मिळाले की शाळा-संहिता या पुस्तकात ही माहिती उपलब्ध असल्याने स्वतंत्रपणे कळवलेले नाही. १९७५ ते २०१० पर्यंत हा नियम कोणीही मुलांना कळवलेला नव्हता. शाळा-संहिता सुट्ट्या-पगारवाढ-बढत्या यांबद्दलचे नियम यासाठी (फक्त) वापरले जाते. ही माहिती सर्वांना कळवली जावी म्हणून मी चार आमदार, एक मंत्री यांचा पाठपुरावा केला. त्यानंतर २०१० मध्ये विधानसभेत चर्चा झाली (सभागृहातल्या ५८ पैकी एकाही आमदाराला ही माहिती नव्हती.) मग सूत्रे हलली आणि मग मंत्र्यांच्या आदेशाप्रमाणे बोर्डाचे पत्रकार परिषद घेऊन ही माहिती दिली, पण एकाही वृत्तपत्राने त्याबद्दल छापले नाही. जेव्हा मी पत्रक काढायचा आग्रह धरला तेव्हा चरफडत (आणि मला हे घ्या परिपत्रक.. करा महाराष्ट्राचे वाटोळे!! असे सुनावत) बोर्डाचे पत्रक काढले. सर्वात कहर म्हणजे त्यात फक्त 'प्रश्नपत्रिका मराठीत काढल्या जातील' असे म्हटले असल्यामुळे 'उत्तरे मराठीतून' लिहिण्यासाठी पुन्हा मागे लागावे लागले. आता उत्तरे पुढील सात भाषांत लिहिता येतात. मराठी, कन्नड, उर्दू, हिंदी, इंग्रजी, सिंधी, गुजराथी. यातही गंमत पहा - मी जानेवारी २०१२ पासून परिपत्रक काढा म्हणून मागे लागलो, एप्रिल २०१२ ला मंत्र्यांनी कबूल केले. पण परिपत्रक प्रत्यक्षात आले १५ ऑक्टोबर २०१२ ला आणि १४ ऑक्टोबरला

आमच्या पुस्तकशिवाय ज्यांना शास्त्रीय विषयांचा अभ्यास मराठीतून करायचा असेल त्यांच्यासाठी आमचे सदस्य श्री. संजय भगत यांनी www.marathibhasha.com हे संकेतस्थळ वैयक्तिक १४ लाख रु. खर्चून निर्माण केले. ते इच्छुकांनी वापरावे, असे आवाहन!

अनेक मुलाखतींमधून शास्त्रज्ञ, अधिकारी व्यक्ती सांगतात, की मराठीतून शाळा शिकलो, तरीसुद्धा मला काही अडचण आली नाही. ते मराठीचे मोठे नुकसान करतात. त्यांनी सांगायला हवे की मराठीतून शिकलो म्हणूनच मी इतके शिकलो, इतके काम करू शकलो.

बारावीचे अर्ज भरण्याची मुदत संपली होती! आणि बहुतेकांनी ते परिपत्रक फक्त सुट्ट्यांच्या काळापुरते नोटिस बोर्डावर लावले होते. हे सर्व विस्ताराने लिहिण्याचे कारण म्हणजे मराठीतून विज्ञान शिकवणे, उत्तरे लिहिणे याविषयी सगळीकडे किती अनास्था आहे पहा! आणि ह्यात केवळ सरकारी व्यवस्थाच नाही तर समाजही सामील आहे, आपल्याकडेचे अनेक विद्यार्थी/पालक असे म्हणणारे आहेत की अमुक कॉलेज नको कारण तिथे मराठीतून बोलतात.

मराठीतून विज्ञान शिकण्यातली पहिली अडचण होती - पाठ्यपुस्तके मराठीत उपलब्ध नसण्याची ! मग तेही काम मी हाती घ्यायचे ठरवले. यथावकाश पुस्तके तयार झाली. ती तयार करण्यासाठीची सर्व रक्कम मला कर्जाऊ मिळाली....पुस्तके विकली गेली तर परत द्या....अशा बोलीवर. मला अकरा महिन्यात ते पैसे परत करता आले. म्हणजे ही पुस्तके मुलांना हवी होती. डिसेंबर महिन्यातही मुले ती विकत घेत आहेत कारण मार्चमधल्या परीक्षेच्या आधीच्या या दोन महिन्यातसुद्धा यातून अभ्यास करता येईल, मराठीतून कळेल असा भरवसा त्यांना वाटतो आहे.

मराठीतून उत्तर पत्रिका देण्याची सोय झाल्यावर २०११ पासून आता पाच हजारावर मुले जीव, भौतिक, रसायन, गणित या विषयांची परीक्षा मराठीतून देतात. त्यातील काही विषय इंग्रजीत, काही मराठीत असेही देता येतात. आताच्या नव्या परिपत्रकानुसार कोणत्याही भाषेत उत्तर लिहिताना, गरजेनुसार इंग्रजी पारिभाषिक शब्द वापरण्यास परवानगी आहे. त्यामुळे विषय समजला आहे, पण शब्द आठवला नाही म्हणून उत्तर लिहिता आले नाही अशी अडचण आता होणार नाही.

माझा मराठीतून शिकवण्याचा आग्रह दोन कारणांसाठी आहे. एक म्हणजे मातृभाषेतून होणारे आकलन इतर कोणत्याही परकीय भाषेपेक्षा अधिक सोपे आणि लवकर होते. आपल्या परिसरातल्या भाषेत शिकल्याने मुलांचा आत्मविश्वास वाढतो, त्यांची अभिव्यक्ती फुलते आणि मुख्य म्हणजे ती विचार करायला शिकतात.

दुसरे कारण म्हणजे मराठी ही एक समृद्ध ज्ञानभाषा आहे, तिचा लाभ घेतला जात नाही, तो घेतला जावा. माझे म्हणणेच आहे की इंग्रजी भाषा ही इतर अनेक भाषांमधून शब्द घेऊन केलेली असल्याने त्यात भारतीय भाषांसारखी आकलनीयता नाही. उदा. नाखून शब्द पहा - नखांमधे रक्त नसते ते उच्चारबरोबर कळते. मराठीत जसे साधित शब्द आहेत (राज्य, राजा, राजपुत्र, राजकन्या, राज्यशासन, राजनिष्ठ, राजनीती, राजपत्र, राज्यकारभार, राजघराणे, राजेशाही) तसे इंग्रजीत नाहीत. त्यातले शब्द लांबलचक, वाक्ये लांबलचक, सुटी अव्यये यामुळे ती अवघड बनते, लवकर कंटाळवाणी होते.

एकूणच इंग्रजीतून कोणताही विषय कळणे वेळखाऊ, कठीण

आणि अधिक कष्टाचे आहे आणि कोणत्याही मातृ/परिसर भाषेत तोच मजकूर सहज, कमी वेळात कळतो हा अनुभव प्रत्येक भारतीयाला आला, तरी औद्योगिक संस्थांनी इंग्रजीचा अतिरेकी वापर सुरू केल्याने शिक्षणात इंग्रजी अनिवार्य असल्याची भ्रामक भावना निर्माण झाली. उत्तम आकलनासाठी मराठी (मातृ/परिसर भाषा) माध्यम निवडण्याची निकड सर्व पालकांना पटली तरी नोकरी, व्यवसायात इंग्रजीचा वरचष्मा असल्याने इंग्रजी माध्यम हवेहवेसे वाटू लागले. यात शिकणाऱ्या पण विषयाचे आकलन न होणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी मी निम मराठी माध्यम ही योजना सुचवली. शाळेत इंग्रजीतून शिकवल्या जाणाऱ्या गणित, शास्त्र, इतिहास, भूगोल, पर्यावरण, मूल्यशिक्षण वगैरे विषयांची मराठी माध्यमातील पुस्तके घरी आणून त्या पुस्तकांचे वाचन करणे आणि त्यातील प्रश्नोत्तरे सोडवणे!

या योजनेची पत्रके घ्यायला सहा महिन्यांपूर्वी एकजण माझ्याकडे आले होते. ते गोवा सरकारच्या शिक्षण खात्यातील निवृत्त अधिकारी होते. ते पत्रक घेऊन गेले, त्यानंतर गोवा सरकारचा एक निर्णय नुकताच माझ्या वाचनात आला. या निर्णयानुसार गोवा सरकार २०१४-१५ या शैक्षणिक वर्षासाठी इंग्रजी माध्यमातील मुलांसाठी जी पुस्तके छापणार आहे, त्यातील गणित, शास्त्र, इतिहास, भूगोल अशा भाषेतर विषयांची पुस्तके द्वैभाषिक असतील. या पुस्तकातील डाव्या बाजूची पाने इंग्रजीत असतील आणि त्यासमोरील उजव्या पानावर डावीकडील मजकुराचा मराठी किंवा कोकणी अनुवाद असेल.

अशा प्रकारे इंग्रजी-तमिळ, इंग्रजी- मराठी, इंग्रजी- हिंदी, इंग्रजी- बंगाली पुस्तके देशातील सर्व इंग्रजी माध्यम शाळांमधून उपलब्ध करावीत आणि त्या शाळांमधील शिक्षकांनीही वर्गात द्वैभाषिक स्वरूपात शिकवावे यासाठी मी २८ जानेवारीला देशातील सर्व राज्यांच्या मुख्यमंत्र्यांना पत्रे लिहिली आहेत. अनेक राज्ये हे मान्य करतील आणि देशातील शिक्षणाच्या माध्यमाबाबत अधिक चांगली सक्षम, भारतीय व्यवस्था उदयाला येईल असे मला वाटते. एकाच वेळी दोन्ही भाषांतून आशय शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांना आपल्याला स्वतःच्या शिक्षणासाठी कोणते भाषामाध्यम योग्य, याचा अनुभवावर आधारित निर्णय घेता येईल. सध्या तीन वर्षांच्या मुलांसाठी कोणते भाषामाध्यम योग्य याचा निर्णय पालक घेतात आणि त्यांचा निर्णय चुकला तर त्यांची मुले त्याचे परिणाम आयुष्यभर भोगतात. वरील नव्या प्रकारच्या द्वैभाषिक पाठ्यपुस्तकांमुळे यापुढे अशी त्रुटी राहणार नाही.

- मराठीकाका, अनिल गोरे
marathikaka@gmail.com

गुटरवा खायचाय... अन् दारुबी प्यायीय..!

जागतिक अंमली पदार्थ विरोधी
दिन होता. त्यानिमित्तानं शाळेच्या परिपाठात
व्यसनाधीनतेबाबत चर्चा सुरू होती. अगदी
प्राथमिक माहितीपासून चर्चेला तोंड फुटलं.
व्यसन म्हणजे काय? ते कसं काय जडतं?
त्याचे शरीरावर होणारे घातक परिणाम
कोणते? व्यसनी माणसाच्या कुटुंबावर कसा
वाईट परिणाम होतो? अशा भरपूर गोष्टींचा
ऊहापोह झाला. मुलं खरंच एक एक भारी
मुद्दा मांडत होती. या चर्चेत तुलनेनं बरीच
मुलं सहभागी झालेली होती. म्हणजे असं
की, ज्या मुलांनी याआधी कोणत्याही
विषयावरील चर्चेत अपवादानंच सहभाग
नोंदवला होता, ती मुलंदेखील मोकळेपणानं
बोलत होती. मला फार कौतुक वाटलं.
बहुसंख्य मुलांच्या बोलण्यात अस्वस्थता,
वेदना जाणवत होती. स्पष्ट सांगता येत
नसलं तरी व्यसनी लोकांविषयी मुलांना
वाटणारा तिटकारा बोलण्यातून व्यक्त होत
होता. त्यातले बरेचजण घरच्या कोणाच्या
तरी व्यसनानं वैतागलेले, गांजलेले दिसत
होते. कदाचित आजवर या विषयावर
त्यांना जे काय म्हणायचं आहे, ते कुणीच
ऐकून घेतलं नसेल म्हणूनही त्यांच्या
बोलण्यात जरा जास्त आक्रमकता होती.
“खरं खरं सांगायचं. कोणा-कोणाचे आई-
वडिल व्यसनं करतात”, असं विचारलं.
सुरुवातीला कोणीच काही बोलेना. विषय
अगदीच घरगुती आणि खासगीतला

भाऊसाहेब चासकर

मुलं कोणत्या वातावरणात
वाढतात, त्यांच्या मनाला
कोणत्या अडचणी-
अडथळ्यांचा, प्रश्न-समस्यांचा
भुंगा कुरतडत असतो, हे
समजून घेण्यात आपली
शिक्षणव्यवस्था (म्हणजे
शाळा, समाज, शिक्षक,
पालक) खूप कमी पडतेय,
असं माझं रास्त मत झालं
आहे. मी लिहिलेले हे प्रसंग,
किस्से म्हणजे
शिक्षणप्रवाहाच्या उगमस्थानी
जे अनुभवलं त्याचं प्रांजळ
कथन आहे. मला आशा आहे
की, हे अनुभव, लहान
मुलांकडे थोडेफार का होईना
संवेदनशीलतेनं बघायला
शिकवतील. किमान तशी वाट
दाखवतील.

असल्यानं मोठी सहावी-सातवीतली मुलं
संकोचत होती. पहिली-दुसरीतल्या मुलांना
काय विचारलंय, हेच कळलं नव्हतं. काही
मुला-मुलींनी उत्तर सांगायला म्हणून हात
वर केलेला... “ज्यांचे आई- बाप गुटरवा-
तंबाखू खात्यात, विडी-सिगारेट ओढत्यात,
दारू पित्यात, मिस्री लावत्यात... त्यांनी हात
वर करायचे”, असं विचारलं. मग मात्र
१७८ पैकी १४९ जणांचे हात वर झाले !

आमची बहिरवाडी म्हणजे जेमतेम
हजारभर वस्तीची वाडी. शाळेच्या पटावर
एकूण १७८ मुलं-मुली. गावातली अर्धी-
अधिक लोकसंख्या आदिवासी ठाकर
आणि वडार या भटक्या जमातीची.
उरलेली मराठा समाजाची. हे इथं सांगायचं
कारण असं की, आजही आदिवासी
समाजात व्यसनाधीनतेचं प्रमाण खूप
म्हणजे खूपच मोठं आहे. मुलांशी या
विषयावरच्या गप्पा पुढे सुरू राहिल्या.
शाळेत कोणत्याही विषयावर चर्चा झाली
तरी त्यातलं आम्ही शिक्षक कोणालाही
काहीही सांगणार नाही, अशी गुप्ततेची हमी
मुलांना दिली! मुलांनीसुद्धा एकमेकांच्या
घरी जाऊन सांगू नये असं बजावलं.
पालक कोणकोणती व्यसनं करतात, त्याचे
कुटुंब आणि समाज यांवर कशा प्रकारे
आर्थिक, सामाजिक, आरोग्यविषयक
दुष्परिणाम होतात, याची सखोल चर्चा
झाली. कोणाला कॅसर झालेला. तर

कोणाला आणखीन भलतंच काही. व्यसनी लोकांच्या फजितीचे नमुनेदार किस्से मुलांनी सांगितले! समाज अशा माणसांना प्रतिष्ठा-सन्मान देत नाही, असं खास निरीक्षण मुलांनी नोंदवलं, तेव्हा आम्ही सारे चकित झालो.

चर्चेच्या समारोपाकडं जाताना मी म्हटलं की, “आजच्या दिवशी आपण इतकं तरी करूयात. आजपासून आपल्यापैकी कोणीही विडी-काडी-सिगारेट, गुटखा-तंबाखूची पुडी, आकोट किंवा मिस्री असं काहीही दुकानातून आणून घ्यायचं नाही.” तशी शपथच लगेच मुलांकडून म्हणून घेतली! (एखाद्या विषयावर शपथ घेतली की बराच फरक दिसून यायचा. म्हणून शपथ घ्यायची!) अर्थातच मुलांनादेखील हे मान्य झालं. मात्र काहीजणांच्या शंका होत्या. मोठ्यांनी सांगितलेली कामं ऐकत नाही म्हणून घरचे मारतील, असं मुलांचं म्हणणं आलं. त्यावर ‘चांगल्या गोष्टींच्या आग्रहासाठी मार पडला तरी बेहतर!’ असं सर्वांनी ठरवलं!

एक मुलगा म्हणाला, “सर, काही लोक दुकानात आल्यावर गुटख्याच्या पुड्यांची आखवी माळच घेऊन जातात”. विषय पुढे वाढत गेला - अगदी मारुतीच्या शेपटासारखा. शेवटी असं ठरलं की, गावातल्या चारही दुकानांतून याविषयी तपशीलवार माहिती घ्यायची! लहानसं सर्वेक्षण करायचं. रोज किती गुटख्याच्या-तंबाखूच्या पुड्या, विडीची बंडलं, सिगारेटची पाकिटं, मिश्रीसाठीचा आकोट खपतो, हे काढायचं. पाचवी-सहावीच्या मुलांनी सर्वेक्षणाची जबाबदारी घेतली. शाळा सुटल्या सुटल्या मुलांचा एक गट एका दुकानात गेला. माहिती विचारू लागला. तेव्हा ‘गोळ्या-बिस्किटं घ्यायला येणारी मुलं आज असं काहीतरीच काय विचारू लागलीत’, असं दुकानदाराला

वाटलं असणार! “तुमचे मास्तर तुम्हाला हेच शिकवित्यात का रं?” त्याने रागारागात असा थेट प्रश्न विचारल्यावर आधी मुलं जराशी घाबरली, बिचकली. पण त्यांनी माघार घेतली नाही. चिकाटीनं लाडीगोडीनं पाठपुरावा सुरूच ठेवला. आधी दुकानदार खरी माहितीच देईनात. मुलांनी त्यांचं सारं कौशल्य वापरून मोठ्या खुबीनं माहिती जमवली. गुटख्याच्या कोणत्या कंपनीच्या किती पुड्या, सिगारेटची किती पाकिटं, विड्यांची किती बंडलं, इथपासून तंबाखू-आकोट असं दिवसभरात किती विकलं जातं याची तपशीलवार माहिती मिळवली. मग त्यासाठी एका दिवसाला होणारा खर्च मुलांनीच काढला. दिवस, महिना आणि वर्ष याचा हिशोब केला. तो झाला सुमारे साडेसहा लाख रुपये! सर्वेक्षणानंतर मुलांनीच हा हिशोब एके दिवशी परिपाठात सांगितला. हे लाखातले आकडे ऐकून जागेवर भोवळ यायची पाळी आली. शाळेतल्या मुलांचा, परिपाठाच्या वेळी आजूबाजूला उभं राहून ऐकणाऱ्या पालकांचाही या आकड्यांवर विश्वासच बसत नव्हता! दारूवर होणारा खर्च तुलनेनं जास्त असतो पण गावात दारूचं दुकान नसल्यानं त्यावर होणारा खर्च यात समाविष्ट केलेला नव्हता. तो असता, तर आकडे किती फुगले असते याची केवळ कल्पनाच केलेली बरी!

हे असं सुरू असतानाच एका मुलाला एक अफलातून कल्पना सुचली -

‘आपण सांगून काही आपल्या घरचे ऐकत नाहीत. मग आपण मुलांनी काय करायचं, ते जेव्हा गुटखा खायला लागतील तेव्हा आपण जवळ जायचं आणि त्यांच्याकडे शांतपणे गुटखा खायला मागायचा, तंबाखू मागायची, विडी-सिगारेट मागायची. “तुम्ही हे करता. तुम्हाला बरं वाटतं. आनंद मिळतो. मग आम्हालाही करू द्या”, असं म्हणायचं.’ काय ग्रेट आयडिया होती! सगळ्यांनाच ती आवडली.

काही धाडसी मुलांनी खरोखरच घरी जाऊन तसं करूनही पाहिलं. आगाऊपणा करतात म्हणून दोघाचौघांना चांगलाच मार मिळाला. रास्त आग्रहासाठी मार सोसायचा, असं ठरलं होतंच आधीपासून. पण त्याचा परिणाम छान झाला. दोन-चार दिवसांनी एक पालक शाळेत आले. म्हणाले, “माझ्या मुलानं माझे डोळे उघडले. आता मी तंबाखूची पुडी आणायला त्याला पाठवीत नाहीच. शिवाय त्याच्यासमोर तंबाखूपण खात नाही!” तंबाखू सोडायचा विचार सुरू असल्याचं त्या पालकानं आम्हाला सांगितलं. काही आयांनी मिस्री लावायची सोडली. आम्हा सगळ्यांच्या दृष्टीनं ही मोठीच जमेची बाजू होती.

पुस्तकातले धडे मुलं रोजच गिरवतात. पण माणसाच्या जगण्याला भिडणाऱ्या, ज्वलंत समस्येवरच्या चर्चेतून मुलं मोलाचा सामाजिक विज्ञानाचा धडा शिकली होती! भले त्यांच्या या कृतीमुळे मोठ्यांची व्यसनं सुटणार नाहीत असं गृहीत धरलं, तरी ही मुलं स्वतः व्यसनांपासून निश्चित चार हात दूर राहतील, असा विश्वास मात्र नक्कीच वाटतो आहे.

- भाऊसाहेब चासकर

bhauchaskar@gmail.com

बालमित्र नावाचं एक बालमासिक लीलाताई आणि भा. रा. भागवत या दोघांनी मिळून १९५१ साली काढलं. आणि तेव्हापासून लीलाताई बालसाहित्यात अक्षरशः गुरफटून गेल्या. बालमित्र तर त्यांच्या घरातच तयार होत असे. त्याशिवाय कधी बालवाडीच्या अंकांचं संपादन, कधी सकाळच्या सुट्टीच्या पानाची रचना, बालमासिकांचे दिवाळी अंक ह्यामधून लीलाताईंनी बालवाचकांच्या मनाचा ठाव घेतलेला आहे. कविता, गोष्ट, कादंबरी, नाटक, माहितीपर लेखन अशा सर्व आकृतिबंधांचा लीलाताईंच्या लिखाणात समावेश आहे.

लीलाताई अनेक वर्ष आकाशवाणीवर वनितामंडळ चालवत असत. नेमकेपणानं संवादी भाषेत लिहायबोलायची सवय कदाचित तिथे लागलेली असावी. वेगवेगळ्या वयोगटांच्या संवादभाषांचा सहज, तरीही अचूकपणे वापर करण्याची त्यांची शैली विलक्षण होती. अशा गोष्टी सहज घडत नाहीत. त्यामागे मनुष्यस्वभावाचा चौफेर अभ्यास असतो. अशी माणसं आता मिळणारच नाहीत. अगदी मॅट्रीकच्या परीक्षेपासून ते शिक्षण, लग्न, नोकऱ्या, मुलांना वाढवणं आणि त्यापलीकडे बालसाहित्याचं किंवा त्याबद्दलचं अपार मार्मिक लेखन, किंवा त्यानंतर लिहिलेलं 'वाट वळणावळणाची' हे आत्मचरित्र, ह्यापैकी कुठलीही बाब त्यांनी उथळपणानं केलेली दिसत नाही. स्वातंत्र्यपूर्व काळातल्या सामान्य मध्यमवर्गीय घरातल्या बाईत हे साक्षेपी वागणं कुठून आलं असेल?

लीलाताईंची त्यांच्या आईपेक्षाही वडलांशी जास्त घनिष्ठ जवळीक होती. त्यांनी शिकावं, महाविद्यालयीन शिक्षण घ्यावं, पदवी मिळवावी, ह्या सगळ्यांमागे त्यांच्या समंजस वडलांचा आधार होता. त्या काळच्या वळणांप्रमाणे मॅट्रीक झाल्यावर 'आता तिचं लग्न करून टाकावं' असं त्यांच्या काकांना वाटत होतं, ते लीलाताईंना महाविद्यालयात जाऊच देणार नव्हते. दारातच छडी घेऊन बसले होते. लीलाताईंनी शाळेत लांबउडीत प्रथम क्रमांक पटकावलेला होता. वडील म्हणाले, "जा मार उडी आणि पड बाहेर. लागलं थोडंसं पायाला, तरी चालेल." आणि खरंच, लीलाताई दहा फूट उडी मारून काकांच्या तावडीतून सुटल्या. 'आपण करतोय ते योग्य आहे, ह्याची खात्री असेल तर कशालाही घाबरायचं नाही', हा आजही स्त्रियांना आवश्यक असलेला धडा लीलाताई आयुष्यात फार लवकर शिकल्या. स्वातंत्र्ययुद्धाच्या धुमश्चक्रीत महिलांचे मोर्चे काढणं, गोळी लागलेल्या मैत्रिणीचा जीव वाचवणं इथपासून ते पुढे आकाशवाणीवरच्या नोकरीत - विचलित न होता अंतर्गत राजकारणाला तोंड देणं अशा अनेक प्रसंगांमध्ये त्यांना त्याचा उपयोग झाला.

अतिशय मनापासून कष्ट करून, तळापर्यंत जाऊन गोष्टी समजावून घेणे हा आधीच्या पिढ्यांमधल्या लोकांच्यात दिसणारा गुण तर त्यांच्याजवळ होताच, काहीशा तऱ्हेवाईक म्हणाव्या अशा पतीसोबतीनं न कुरकुरता राहणं, हे त्या पिढीतल्या

वयाच्या ९४व्या

वर्षापर्यंत समृद्ध जीवन

साजरां करून, गेल्या

नोव्हेंबरमध्ये

लीलावती भागवत

गेल्या. लहान

मुलांसाठी लेखन

करणाऱ्यांमध्ये त्यांचं

नाव विशेष आदरानं

घेतलं जातंच, पण

त्यापलीकडेही त्यांचं

सदैव कार्यरत जीवन

लक्षवेधी आहे.

लीलावती भागवत : मराठी बालसाहित्याच्या जगातलं एक वेधक नाव

बालमित्र : ह्या मासिकाचं वर्णन संपादकांनी 'छोट्यामोठ्या मुलांचे छानदार मासिक' असं केलेलं असे. सहा-सात वर्ष हे मासिक सुरु होतं. मुलांना बौद्धिक खुराक देणारी कोडी, चुटके, चढाओढी, पटपट परीक्षा, अशी अनेक सदरं त्यात असत. मराठीचं ज्ञान जोखण्यासाठी शब्दकोडी असत. वेगवेगळ्या वयोगटासाठीचं साहित्य एकाच मासिकात देताना मुद्दाम वेगवेगळे टाईप वापरले जात. लोककथा, परीकथा, साहसकथा असत; मात्र लीलाताईनीच सांगितल्याप्रमाणे, पुराणातल्या चमत्कारांवर आधारित, अंधश्रद्धा फैलावणाऱ्या कथा बालमित्रनं कधीच दिल्या नाहीत. क्रमशः कादंबऱ्या हे बालमित्रचं एक वैशिष्ट्य होतं. भा. रा. भागवत यांनी केलेलं ज्यूल वर्न या फ्रेंच लेखकाच्या विज्ञानकथांचं भाषांतर प्रथम बालमित्रमध्येच प्रसिद्ध झालं होतं. आगगाडीला शंभर वर्ष झाली तेव्हा आगगाडी विशेषांक काढला होता. चित्रकार दलालांनी बालमित्रचं दर महिन्याचं मुखपृष्ठ पैशांशिवायच करून देण्याचं कबूल केलं होतं. मुलांना काय आवडेल एवढंच न बघता त्यांची सौंदर्यदृष्टी वाढावी अशी बालमित्रची भूमिका होती.

स्त्रियांचंच लक्षण; पण त्याशिवाय, लग्नानंतरची मोजकी वर्ष सोडली तर घराची आर्थिक बाजूही मुख्यतः त्यांनीच संभाळलेली होती. त्यांना मायमराठीशिवाय हिंदी, इंग्रजी भाषाही चांगल्या अवगत होत्या. भा. रा. भागवतांच्या बालमित्र काढण्याच्या कामात आणि इतर लेखनातही त्या बरोबरीनं साथीला होत्या. ह्या गोष्टी बघितल्या की लीलाताई काळाच्या पुढे होत्या, हे जाणवतं. त्यांचा बालसाहित्याच्या जगातला वावर सामान्य नव्हता, कराड इथं भरलेल्या १९८७ सालच्या सातव्या बालकुमार साहित्यसंमेलनाच्या त्या अध्यक्ष होत्या.

मराठी बालसाहित्य : प्रवाह आणि स्वरूप या पुस्तकासाठी त्यांनी केवढे श्रम केलेले होते, हे पाहूनही आपले डोळे फाटतात. हे पुस्तक त्यांनी सत्तरीनंतर लिहिलेलं आहे. त्यासाठी त्यांनी सातशे-आठशे पुस्तकं वाचली, अनेक ठिकाणी त्या हिंडल्या, ग्रंथालयं धुंडाळली. मुळात बालसाहित्याचा परामर्श घेणारी पुस्तकं एका हाताच्या बोटांवर मोजण्याइतकी कमी आहेत, त्यात बालसाहित्याच्या उगमापासूनचा इतका सविस्तर आढावा घेणारं दुसरं पुस्तक नाही.

लीलाताईना मनापासून श्रद्धांजली !

— संजीवनी कुलकर्णी

पालक-मेळावा

कोथरुडच्या लक्ष्मीनगर वस्तीमध्ये १९९६ पासून खेळघराचे काम चालू आहे. मुलांना त्यांच्या घरात आणि वस्तीतही सुरक्षित आणि उबदार वातावरण मिळावे म्हणून गेल्या तीन वर्षांत खेळघराने वस्तीतील पालकांबरोबरही काम सुरु केले आहे. शिक्षण, संवाद, आरोग्य, हिंसा, कायदे आणि अधिकार अशा अनेक विषयांवर या निमित्ताने पालकांबरोबर काम झाले.

या कामातून वस्तीतील काही महिला पालकांचा एक सक्षम गट तयार झाला आहे. खेळघराच्या साथीने या गटाने अनेक चांगली कामे केली आहेत. या गटाची उमेद अशीच टिकावी, वस्तीतील वातावरण सुरक्षित व न्याय्य रहावे यासाठी या गटाला वस्तीतील इतर सर्वांचीही साथ मिळायला हवी. यासाठी आणि पुढची दिशा ठरवण्यासाठी जानेवारी मध्ये पालक-मेळाव्याचे आयोजन केले होते. या कार्यक्रमाच्या प्रमुख पाहुण्या होत्या, सामाजिक कार्यकर्त्या वसुधा सरदार. आपले, आपल्या मुलाबाळांचे, आपल्या वस्तीतले प्रश्न सोडवण्यासाठी आपणच पुढे व्हायला हवे हे सांगून दारूप्रश्नावर त्यांनी उपस्थित स्त्री-पुरुषांशी खूप चांगला संवाद साधला.

महिला पालकांच्या गटाने या दिवशी कौटुंबिक हिंसेच्या मुद्द्यावर एक पथनाट्य सादर केले. आता वस्तीमध्ये अशी हिंसा सहन केली जाणार नाही, यापुढे सर्व मुली शाळेत जातील, असे आत्मविश्वासाने सांगितले.

लेखक-जेन नेल्सन
रूपांतर-शुभदा जोशी

मुलांचं बेशिस्त वागणं, सातत्यानं उलटून बोलणं, न ऐकणं अनेकदा पालकांना सहन होत नाही. यांना शिस्त लावण्यासाठी करायचं तरी काय? अशा अस्वस्थतेनं ते अगदी त्रस्त होऊन जातात. अशा वेळी अनेकदा, “आमच्या वेळी नव्हतं असं, त्या काळातला आज्ञाधारकपणा आता कुठं गेला?” असा त्यांना प्रश्न पडतो. बालपणी वडिलांकडे मान वर करून बघायची टाप नसलेल्या पालकांना आजच्या मुलांचे प्रतिप्रश्न, विरोध, मनमानी वागणं समजू शकत नाही.

काळ बदलला आहे, परिस्थिती बदलली आहे. स्त्रिया शिकू लागल्या. घराबाहेर पडून कमावू लागल्या, नोकरी-धंद्यासाठी मोठ्या प्रमाणात ग्रामीण भागांतून लोक शहरांमध्ये येऊ लागले. कुटुंबांच्या रचनेत बदल झाला. घरातल्या मुला-माणसांची संख्या कमी झाली. या सगळ्या बऱ्यावाईट अनेक घटितांचा परिणाम मोठ्या माणसांच्या आणि मुलांच्या नात्यावर निश्चितच झालेला आहे. याशिवाय रुडॉल्फ ड्रेकर्स* आणखी दोन महत्त्वाची कारणं मांडतात. गेल्या दोन शतकांमध्ये झालेल्या वैचारिक प्रबोधनातून समाजमनांत स्वातंत्र्य, समता, न्याय या मूल्यांची रुजवण झालेली आहे. ‘खालच्यांनी वरच्यांच्या म्हणण्याप्रमाणे वागायचं’ अशा अपेक्षांना आता प्रश्न विचारले जात आहेत. वय, जात, लिंग, पद, पेशा अशा उतरंडीच्या रचनेतल्या सत्ताकारणाला आता विरोध होतो आहे. सामाजिक व्यवस्थांमधील स्थित्यंतरांचं प्रतिबिंब नेहमीच कुटुंबातही पडतं. शिकलेल्या, कमावणाऱ्या आया नवऱ्यांची सत्ता मानत नाहीत. केवळ वयाचा मान ठेवायचा म्हणून ज्येष्ठांचं म्हणणं आता मानलं जात नाही. स्वतःचा आदर आणि सन्मान इतरांकडून राखला जावा ही इच्छा प्रत्येकाच्याच मनात जागी होत आहे. मुलं हे सारं बघत आहेत. अनुभवत आहेत. त्यामुळे तीही पालक-शिक्षक जे म्हणतील ते सारं मानायला राजी नसतात. मुलांची ही मानसिकता मोठ्या माणसांनी समजून घ्यायला हवी. मुलं मोठी होत जातात, त्याबरोबर त्यांच्या क्षमताही विकसित होत जातात. त्यानुसार पालकांनीही त्यांच्याबरोबरचं वागणं बदलावं लागतं. त्यांची विरोध

दर्शविण्याची पद्धत राग आणणारी असेल तर तसं त्यांना ठामपणे सांगावं, पण त्यांना नेमकं काय म्हणायचं आहे ते मात्र सहृदयतेनं समजून घ्यायला हवं.

घरांमध्ये घडलेला दुसरा महत्त्वाचा बदल म्हणजे, एखाद्या कामाची जबाबदारी घेण्याची संधी मुलांना फारशी मिळतच नाही. कुटुंबाच्या आर्थिक जबाबदारीत सहभाग घेण्याची मुलांकडून अपेक्षा केली जात नाही. सर्व गोष्टी बाजारात आयल्या विकत मिळत असल्यानं, घरात सर्वांनी मिळून एकत्र काम करण्याच्या वेळा कमी झाल्या आहेत. त्यामुळे, ‘आपलंही घरात काहीतरी महत्त्वाचं स्थान आहे, इतरांना आपल्या मदतीची गरज आहे’, ही अनुभूतीच मुलांना मिळत नाही.

अनेक पालक दुःख, अपेक्षाभंग, अपयश अशा नकारात्मक भावनांपासून मुलांचं संरक्षण करणं ही स्वतःची जबाबदारी मानतात. त्यामुळे मुलं स्वतःचं काम स्वतः करण्याइतकी स्वावलंबी बनत नाहीत. निर्णय घेणं, जबाबदारी घेणं, इतरांशी समायोजन करून ती जबाबदारी पार पाडणं, चुकलं तर निराशेतून बाहेर पडून पुन्हा प्रयत्न करणं अशा संधी मुलांसाठी उपलब्ध करून द्यायला पालकांना पुरेसा वेळ नसतो. दुसरं म्हणजे अतिकाळजी व लाड यामुळेही वरील जीवनकौशल्यं विकसित होण्याची संधी मुलांकडून हिरावून घेतली जाते.

बदलत्या जीवनशैलीमुळे सहज, नैसर्गिकपणे या संधी मुलांना मिळणं अवघड झालं आहे. मात्र मोठी माणसं विचारपूर्वक अशा संधी उपलब्ध करू शकतील. कुटुंबातील/शाळेतील निर्णयप्रक्रियेत, कामकाजामध्ये जर मुलांना सहभाग घेता आला, स्थान प्राप्त झालं तर मुलं स्वयंशिस्तीच्या दिशेनं निश्चित वळतील. सकारात्मक शिस्त मुलांमध्ये रुजवण्याच्या दिशेनं हे एक महत्त्वाचं पाऊल ठरेल.

सकारात्मक शिस्तीच्या पद्धती जाणून घेण्यासाठी आधी आपण मोठी माणसं आणि मुलं यांच्या परस्पर नात्यासंदर्भातले तीन प्रचलित प्रकार आणि त्यांच्या मर्यादा समजून घेऊया.

१) कडक शिस्त : निवडीची मुभा नाही- ‘मी सांगतोय म्हणून तू हे करायचे आहेस.’

२) संपूर्ण मोकळीक, लाड : शिस्तीशिवायचे स्वातंत्र्य, निवडीसाठीची अमर्याद मुभा- ‘तुला जे हवं ते तू करू शकतोस!’

३) सकारात्मक शिस्त : शिस्तीसह स्वातंत्र्य, मर्यादित निवडीच्या संधी, सर्वांनी मिळून घेतलेले, सर्वांच्या हिताचे निर्णय.

कडक शिस्त

या प्रकारात मोठ्यांनी बनवलेले नियम मुलांनी पाळावेत अशी अपेक्षा असते. जर ते पाळले गेले नाहीत तर शिक्षेचा वापर केला जातो. निर्णय-प्रक्रियेत मुलांचा सहभाग घेतला जात नाही.

मुलांना शिस्त लावायची तर शिक्षांचा वापर करावाच लागतो, असा अनेक लोकांचा ठाम समज असतो. शिक्षांच्या मार्गानं ताबडतोबीनं

*सकारात्मक शिस्त ही संकल्पना आल्फ्रेड अँडलर आणि रुडॉल्फ ड्रेकर्स यांनी मांडली. या दोघांकडून जेन नेल्सन ही कल्पना शिकल्या.

बेशिस्त थांबवणं शक्य होतं; पण हे परिणाम कायमस्वरूपी नसतात. हा एक भाग झाला. दुसऱ्या बाजूने शिक्षांचे मुलांच्या मनावर दीर्घकालीन दुष्परिणाम होतात. त्यामुळे त्यांची स्वयंप्रतिमा बिघडते. ही कधीही भरून न येणारी हानी आहे. शिक्षा झाल्यानंतर मुलांच्या मनात खालील पाच प्रकारच्या धारणा मूळ धरू शकतात -

- १) राग-संताप : 'मोठी माणसं हे जे वागताहेत ते योग्य नाही. हा अन्याय आहे. मी यापुढे यांच्यावर विश्वासच ठेवणार नाही.'
- २) सूड : 'आता ते जिकलेत खरे पण मीही माझ्या पद्धतीने जिंकून दाखवीनच.'
- ३) प्रतिकार : 'ते म्हणतात ना मग नाहीच ऐकणार. मी नेमकं उलटच वागून दाखवतो.'
- ४) माघार घेणं : आत्मविश्वासाचं खच्चीकरण - 'मी काही कामाचा नाही.'
- ५) सुटका करून घेणं : 'पुढच्या वेळी मी पकडला जाणार नाही.'

पुढील काळात या धारणांवर आधारित मुलांचं वागणं आकार घेत राहतं. उदाहरणार्थ - मोठ्या माणसांकडून सातत्याने होणारी टीका झेलावी लागल्यामुळे एकतर मूल, 'मी असाच आहे.' असा समज घेऊन पूर्वीप्रमाणेच वागत राहतं, नाहीतर वरच्यांच्या पुढं पुढं करून त्यांना खूष करायचा प्रयत्न करतं. स्वतःच्या वागण्याची समर्थन देण्यातच मुलं सगळी ताकद वाया घालवतात. यातून मुलांमध्ये सकारात्मक बदल होतच नाहीत.

संपूर्ण मोकळीक, लाड

ज्या पालकांना 'शिक्षा करणं' योग्य वाटत नाही ते अनेकदा मुलांचे अति लाड करण्याच्या दुसऱ्या टोकाकडे झुकतात. मुलांवर मनापासून प्रेम केलं तर मुलं आपोआपच, त्या प्रेमापोटी येणाऱ्या जबाबदारीने वागू लागतील अशी त्यांची धारणा असते. प्रेम करणं म्हणजे मुलांची काळजी घेणं, त्यांना सर्व गोष्टी उपलब्ध करून देणं, त्यांना काही अडचण येणार नाही याची शक्य ती सर्व काळजी घेणं, त्यांच्याकडून अपेक्षा न करणं असं वागलं जातं. खरंतर हे सारं प्रेमापेक्षाही लाडांच्या दिशेने जाणारं वागणं आहे.

पालकांच्या अशा वागण्यामुळे मुलांची स्वतःच्या वागण्याची जबाबदारी घेण्याची संधीच हिरावून घेतली जाते. त्यामुळे त्यांच्यात अनेक जीवनावश्यक क्षमता विकसितच होत नाहीत. ती इतरांवर

मुलांना दोष देऊन आधी त्यांना दुःखी-हताश वाटायला लावलं, तरच नंतर ती 'चांगली' वागतील अशी विचित्र कल्पना आम्हा मोठ्यांच्या डोक्यात कुठून बरं आली असेल?

मुलांमध्ये खालील जाणिवा आणि कौशल्यं विकसित होणं फार आवश्यक आहे.

- १) शहाणपणानं परिस्थिती समजून घेणं.
 - २) स्वतःच्या भाव-भावना जाणणं आणि त्यांचा स्वयंनियमनासाठी उपयोग करणं.
 - ३) इतरांबरोबर सहकार्याने काम करू शकणं. संवाद आणि वाटाघाटीतून, मैत्रीपूर्ण संबंधांची जोपासना करणं.
 - ४) आयुष्यातल्या प्रश्नांना, अडी-अडचणींना जबाबदारीने, लवचीकतेने, एकात्मिक पद्धतीने उत्तरं शोधणं.
- वरील क्षमतांच्या विकसनाची संधी मुलांना मिळाली की त्यांच्यामध्ये 'मी सक्षम आहे' अशी जाणीव निर्माण होऊ लागते. 'मी विचार करू शकतो. माझे जीवन बदलू शकतो. परिस्थितीला सकारात्मक दिशा देऊ शकतो. मी महत्त्वाचा आहे. इतरांना माझी गरज आहे', अशा आत्मविश्वास रुजवणाऱ्या जाणिवा त्यांच्या मनात तयार होतात. लहानपणापासून मुलांना जर मोठ्या माणसांबरोबर लहान-मोठ्या कामांमध्ये, त्यासाठीच्या विचार विनिमयामध्ये सहभागी होण्याच्या संधी मिळाल्या, तर वरील जाणिवा आणि कौशल्यं नैसर्गिकपणे रुजू शकतात.

अवलंबून राहू लागतात. पुढं जाऊन त्यांना 'सभोवतालच्या लोकांनी माझी काळजी घेणं, लाड करणं हा माझा हक्कच आहे', असं वाटू लागतं. ती मोठ्या माणसांना गृहित धरायला लागतात. कुठलीही गोष्ट 'करायची' सवय नसल्याने तशी वेळ आली की ती गोष्ट 'टाळण्याचाच' विचार अशा मुलांकडून केला जातो. ही मुलं सभोवतालच्यांना त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणे वागायला लावण्यातच आपली सगळी शक्ती खर्च करू लागतात.

सकारात्मक शिस्त

प्रथम शिस्त म्हणजे नेमकं काय हे समजावून घेऊया. घरात, शाळेत, गटात, समाजात अशा कोणत्याही ठिकाणी सर्वांना आनंदानं राहता यावं याकरता सर्वांचं हित साधलं जाईल आणि कोणावरच अन्याय होणार नाही असे काही नियम बनवावे लागतात. कामांच्या, जबाबदाऱ्यांच्या वाटण्या कराव्या लागतात. असे नियम ठरवणं आणि सर्वांनीच त्यांचं सर्वतोपरी पालन करणं म्हणजे 'शिस्त', 'सुयामितता!' सत्तेच्या उतरंडीची विषम व्यवस्था असलेल्या समाजात मात्र वरच्यांसाठी आणि खालच्यांसाठी वेगवेगळे नियम बनतात. वरचे त्या नियमांतून आणि जबाबदाऱ्यांतून सूट मिळवतात आणि खालच्यांसाठी आमिषं व शिक्षा या मार्गांनी नियमपालनाची सक्ती केली जाते. इथंच भ्रष्ट

सकारात्मक शिस्तीच्या पद्धतीनं जाताना खालील गोष्टी कायम तपासून पहाव्यात.

- आपल्या वागण्यातून मुलांचा आदर राखला जातो आहे ना?
 - ज्या प्रकारे आपण परिस्थिती हाताळतो आहोत त्यातून मुलांना प्रेरणा मिळते आहे ना?
 - मुलांमध्ये झालेले बदल दूरगामी आहेत ना?
 - मुलांबरोबरच्या आपल्या नात्यातून मुलं चारित्र्यसंपन्न होतील अशी सामाजिक जीवनकौशल्यं विकसित होत आहेत ना?
- (उदाहरणार्थ - आदर, सहभावना, प्रश्नांची सोडवणूक, परिणामांची जबाबदारी घेणं, सहभाग आणि सहकार्य इत्यादी.)

वर्तनाची आणि बेशिस्तीची सुरुवात होते. वरची माणसं आपल्या वर्तनातूनच खालच्यासाठी पर्याय उपलब्ध करत असतात. संधी मिळाल्यावर लगेच खालची माणसंही वरच्यांचं अनुकरण करतात.

खालील तीन गोष्टी सकारात्मक शिस्तीच्या पद्धतीत अत्यंत महत्वाच्या आहेत.

- १) एकाच वेळी सहृदय आणि ठाम वागणं.
- २) निर्णयप्रक्रियेत मुलांचा सहभाग.
- ३) मोठी माणसं व मुलं यांच्यातील परस्पर आदर आणि सहकार्य.

सहृदयता आणि ठामपणा

सकारात्मक शिस्तीच्या मार्गावरची ही पहिली आणि अतिशय महत्वाची अट! मुलांच्या प्रति आदर दर्शविण्यासाठी सहृदयता महत्वाची आहे आणि आपला स्वतःचा आणि परिस्थितीनुरूप गरजांचा आदर राखला जावा यासाठी ठामपणा आवश्यक आहे. कडक शिस्तीच्या मार्गावर सहृदयता लोप पावते तर लाडांच्या मार्गावर ठामपणा गायब होतो. सकारात्मक शिस्तीच्या मार्गावर मात्र एकाचवेळी सहृदयता आणि ठामपणा या दोन्हीही गाष्टी महत्वाच्या आहेत.

अनेक पालकांना आणि शिक्षकांना सकारात्मक शिस्तीचा मार्ग कठीण वाटतो. यामागं अनेक कारणं आहेत. त्यातलं एक म्हणजे जेव्हा मुलांनी पालकांना हैराण केलेलं असतं त्यावेळी त्यांच्याशी सहृदयतेनं वागायची कल्पना त्यांना अजिबात रुचत नाही. (मात्र अशा वेळी पालकांना एक प्रश्न विचारावासा वाटतो, आपण मुलांच्या वर्तनावर ताबा मिळवू पाहतो पण आधी आपल्याला स्वतःच्या वर्तनावर ताबा ठेवता येतोय का?) जेव्हा संताप अनावर होतो, तेव्हा पालकांनी स्वतः शांत व्हायला थोडा वेळ घ्यावा. स्वतःला थोडं बरं वाटल्यानंतर मुलांशी थोडं अधिक चांगलं वागता येतं!

दुसरं कारण म्हणजे एकाचवेळी सहृदय आणि ठामपणे वागणं पालकांना माहीतच नसतं. त्यांनी ते कधी अनुभवलेलंही नसतं.

त्यामुळे मुलांशी आधी खूप कडकपणे वागतात आणि नंतर मात्र त्यांना अपराधी वाटायला लागलं की पुन्हा जुळवून घेण्यासाठी खूपच मऊपणे वागतात.

सहृदयतेनं वागणं म्हणजे मुलांचा आणि स्वतःचाही आदर राखणं. मुलांचे लाड करणं म्हणजे त्यांचा आदर राखणं नव्हे. मुलांशी आदरानं वागणं म्हणजे त्यांच्या भावना समजून घेणं. याचा अर्थ त्यांचं वाटेल ते वर्तन मान्य करणं असा नाही. मुलांशी वादाच्या प्रसंगी पालक मुलांना सांगू शकतात, “मला समजतंय की तुला खूप राग आला आहे. तुझा राग तू व्यक्त करत आहेस हे चांगलं आहे, पण ती पद्धत जरा बदलायला हवी, या पद्धतीत माझा अपमान होतो आहे.”

मुलांच्या भावना समजून घेतल्यानंतर त्याला तसंच वाटतं आहे ना हे जरूर तपासावं. त्यामुळे मुलांच्या भावनांना शब्दरूप मिळतं आणि मूलही स्वतःच्या भावना अधिक चांगल्या समजून घेऊ शकतं. खेरीज मोठ्यांना न समजलेल्या काही गोष्टींची भर मूल घालू शकतं. मुलं या नकारात्मक भावना सहन करू शकतील, त्यातून मार्ग काढू शकतील आणि हे करतानाच ती सक्षम होणार आहेत हा विश्वास मुलांवर असणं आणि तो दर्शवणं, हाही आदराचाच एक भाग आहे.

आता आपण स्वतःच्या प्रति आदर दर्शवणं म्हणजे काय हे पाहूया. मुलांना तुमच्याशी किंवा इतर कुणाशीही अनादरानं वागू देणं, हे सहृदयतेचं लक्षण नव्हे. मुलांना अनादरानं वागू न देण्याकरता पुन्हा शिक्षांच्या मार्गाकडे जाणं हेही योग्य नाही. ‘शिक्षा’ अपमानकारकच असतात आणि त्यामुळे परिस्थिती आणखीनच चिघळते. अशा वेळी काय करायचं?

समजा, मूल तुमच्याशी उद्धटपणानं बोललं, तर एक सहृदय आणि ठाम मार्ग म्हणजे त्याच्याशी बोलणं थांबवणं आणि त्या खोलीतून निघून जाणं. थांबा, थांबा मला तुमचा विरोध ऐकू येतोय. “म्हणजे काय मुलांचं हे वर्तन सहन करायचं, सोडून द्यायचं? आपण थोडं खोलात जाऊन समजून घेऊया. समोरच्यानं तुमच्याशी आदरानं वागावं, हे तुमच्या हातात नाही. पण तुम्ही स्वतः तुमच्याशी आदरानं वागणं तर तुमच्या हातात आहे! खोलीतून निघून जाणं हे स्वतःशी आदरानं वागणं आहे, तसंच मुलांसाठी एक धडा घालून देणं आहे. शांत झाल्यावर त्याबद्दल मुलांशी अवश्य बोलावं. तोपर्यंत, सांगून ठेवता येईल की, ‘आत्ता तुला खूप राग आला आहे हे मला समजतंय. मलाही राग आला आहे. आपण आपला राग शांत होण्यासाठी थोडा वेळ घेऊया. काय केलं तर आपल्या दोघांनाही बरं वाटेल, याचा विचार करूया आणि नंतर दोघं मिळून योग्य मार्ग शोधून काढू या.’

अशा प्रकारे वेळ घेण्याचा मार्ग प्रत्येकवेळी शक्य होईलच असं नाही. काही वेळा तातडीनं कृती करणं गरजेचं असू शकतं. मात्र शक्य असेल तेव्हा हा मार्ग अत्यंत परिणामकारक ठरतो. अनेक

पालकांना असं वाटतं की भांडण झाल्यावर ताबडतोबच काय तो निकाल लागायला हवा, पण प्रश्न सोडवण्याच्या दृष्टीनं हा उपाय अत्यंत अयोग्य असतो. शास्त्रज्ञ या प्रसंगांचं विश्लेषण वेगळं करतात. माणूस जेव्हा अस्वस्थ असतो, संतापलेला असतो तेव्हा त्याचा मानवी मेंदू काम करेनासा होतो आणि उत्क्रांतीतल्या सरपटणाऱ्या प्राण्यांच्या टप्प्यावरचा मेंदू कामाला लागतो. संकटप्रसंगी हा मेंदू फक्त तीन पर्याय देऊ शकतो - लढणं, पळून जाणं किंवा थिजून जाणं. त्यावेळी विचारपूर्वक काम करणं त्याला शक्यच नसतं. आपण तेव्हा जसं वागतो, ते आपण एरवी विचारपूर्वक वागलो नसतो. नंतर आपल्याला आपल्याच वागण्याची चुटपूट लागून राहील अशा गोष्टी त्यावेळी आपल्या तोंडून बाहेर पडतात. त्यामुळे अशावेळी आपण आधी शांत होणं फार महत्वाचं असतं. शांत झाल्यावर 'विचार करणारा मानवी मेंदू' पुन्हा सक्षम होतो. मुलांना शिकवायलाच हवं असं हे फार महत्वाचं कौशल्य आहे. तेव्हा लक्षात ठेवा सहृदयता म्हणजेच आदरशीलता.

आता आपण 'ठामपणा' समजून घेऊया. बहुतेक मोठ्या माणसांचा असा समज असतो की ठामपणा म्हणजेच टीका करणं, भाषण देणं किंवा तत्सम मार्गांनी मुलांवर ताबा मिळविणं. परंतु ते तसं नाही. ठामपणा जेव्हा सहृदयतेच्या बरोबरीनं येतो तेव्हा त्याचा अर्थ असतो, सर्वांबद्दल सन्मानाची भावना, ममत्व आणि जिवाळा.

सगळ्यांनी एकत्र आनंदानं रहायचं तर काही एक नियम असायलाच हवेत. आता हे नियम जेव्हा मोठी माणसं ठरवतात आणि मुलांवर लादू पाहतात तेव्हा ते सत्तासंघर्षाला आमंत्रण देतात. या ऐवजी जर या नियमांचं रिंगण आखून घेण्याच्या कामातच मुलांना सहभागी करून घेतलं तर, मुलं त्या मर्यादांचं उल्लंघन न करण्याची शक्यता अधिक. उदाहरणार्थ मुलांबरोबर चर्चेतून आधीच ठरवून ठेवता येईल अशा अनेक बाबी असतात. किती वेळ टी. व्ही. पहायचा, किती वेळ खेळायचं, गृहपाठ कधी करायचा या गोष्टी मुलांबरोबर ठरवून घेता येतात. नियम का महत्वाचे आहेत, ते का असायला हवेत, सर्वांनीच त्यांचं जबाबदारीनं पालन का करायला हवं, अशा चर्चांमध्ये मुलांना आवर्जून सहभागी करून घ्या. उदाहरणार्थ, मुलांना विचारलं, "होमवर्क का महत्वाचा आहे?" तर मुलं सांगतील, "मी शिकावं म्हणून, मला चांगले मार्क पडावेत म्हणून, इत्यादी." त्यानंतर गृहपाठ करण्याकरता रोज किती वेळ ठेवणं आवश्यक आहे आणि तो कधी हे त्यांनाच ठरवू देत. मुलांना जर निवड करायची संधी मिळाली तर त्यांना एकदम सक्षम झाल्यासारखं वाटतं. एकदा त्यांनी त्यांच्या अभ्यासासाठीची सुयोग्य वेळ निवडली की नंतर चर्चेतून इतर गोष्टी ठरवता येतात. मुलांना जर आधीच्या काळात शिक्षांची सवय असेल तर मात्र मुलं चर्चेतून पळ काढून म्हणतात, "मला नाही

माहीत!" अशा वेळी तुम्ही म्हणू शकता, "अरे तू हा प्रश्न चांगला सोडवू शकशील. त्यासाठी, तू थोडा वेळ घे, त्यावर विचार कर, मग आपण बोलूया. तुझ्या काय लक्षात येतंय ते तेव्हा मला सांग "

आपले प्रश्न एवढ्यावर संपत नाहीत. आता स्वतःच बनवलेले नियम जर मुलांनी पाळलेच नाहीत तर काय करायचं? पुढची दिशाही मुलांशी संवाद करूनच शोधायची आहे. मुलांना दोष न देता, 'असं का झालं असेल' याच्या कारणांचा शोध घ्यावा. 'आता हा प्रश्न कसा सोडवायचा' यावर चर्चा करताना, 'झालेल्या घटनेतून आपण दोघांही काही नवीन शिकलो का' याचा जरूर विचार व्हावा. नियमांची चौकट अधिक वास्तववादी बनवता येते का हे बघावं. मूल विचार करायचा कंटाळा करत असेल तर, "तू खूप छान विचार करू शकतोस. तू नक्की मार्ग काढशील" असं प्रोत्साहनही द्यावं. अशा प्रोत्साहनांमुळे मुलांना नकारात्मक भावनांना ओलांडून पुढं यायला उभारी मिळते.

मुलांमध्ये शिस्त रुजविण्यासाठी वरील तीन प्रकारांमध्ये काय घडतं आणि त्याचे परिणाम कसे होतात, हे एका मध्यमवर्गीय घरात घडणाऱ्या उदाहरणातून समजावून घेऊया.

सायंकाळी पाचची वेळ, रोहित, वय वर्ष सहा, शाळेतून घरी येतो. त्याची आई संगणकावर काम करते आहे. घरात पाऊल टाकताच रोहित सोफ्यावर दप्तर भिरकावतो. सोफ्यावर बसून बूट-मोजे ओरबाडून काढतो. ते तसेच सोफ्यापाशी अस्ताव्यस्त सोडून टीव्हीकडे धावतो. रिमोट हातात घेतो.

कडक शिस्तीचा अवलंब

"रोहित, आधी रिमोट खाली ठेव. बूट-मोजे-दप्तर नीट उचलून ठेव, हातपाय तोंड धू, खाऊन घे आणि मग ग्राऊंडवर जायचंय. संध्याकाळी टीव्हीच्या पुढं बसायचं नाही." रोहित लक्षच देत नाही. आई चढ्या आवाजात पुन्हा सांगते. "उं, थोडा वेळ बघतो ना!" "नाही, मी सांगतेय ना, आधी बंद कर तो टीव्ही." "एऽऽ मला ते कार्टून बघायचंय. मी बघणार. जाऽऽ तू कधीच बघू देत नाहीस." चढत्या भाजणीतले हे संवाद पुढे जातात आणि लवकरच त्याचं रूपांतर वाद आणि आईनं रोहितला फटके देण्यात होतं. रोहित आणि आई दोघे संतापतात. रोहित दाणदाण पावलं टाकत, न खाता बाहेर निघून जातो. जाताना दार दाणकून आपटतो. आईचा संताप शिगेला पोचतो. "काय कार्ट आहे हे....किती वेळा सांगायचं, अजिबात ऐकत नाही....वगैरे" स्वगत चालू राहतं.

'मुलांना शिस्त ही लावायलाच हवी, आपण योग्य तेच वागतो.' या विचारानं सुरुवातीला तिला बरं वाटतं. पण नंतर तिला अपराधी वाटू लागतं. "काही न खाता-पिता बाहेर गेलाय, संताप डोक्यात मावत नाही याच्या. आता घरातला राग बाहेर घेऊन गेला... मित्रांच्यात भांडणं नाही झाली म्हणजे मिळवली!" इत्यादी.

बराच वेळानं रोहित घरी येतो. आता तो भुकेनं बेजार झालाय. त्याच्या मनात रागाबरोबरच, दुःख आणि असहाय्यताही दाटून आलीये. आई संतापाबरोबरच काळजीनंही हैराण झालीये. रोहितचे दप्तर आणि बूट अजून तसेच पडलेत. तो घरात आल्या आल्या प्रेम, काळजी वगैरे भावनांना मागे सारून आई कर्तव्यकठोर होऊन बूट व दप्तराकडे बोट दाखवते. रोहितच्या डोळ्यात आता संतापानं पाणी उभं राहतं. 'तरी मी तुला सांगत होते....' या पद्धतीचा उपदेश आई सुरू करते. रोहित खिडकीतून बाहेर बघत तिचं बोलणं संपण्याची वाट पाहतोय, हे तिच्या लक्षात येत नाही. ती कशी बरोबरच वागली हे त्याला पटवून देण्याचं कर्तव्य पार पाडल्यावर ती त्याला वाढून देते. खूप भूक लागल्यानं रोहित काही न बोलता जेवायला बसतो पण, 'मी ना हिचं काही ऐकणारच नाही! मुद्दाम ऐकणार नाही' असं मनात पक्कं ठरवतो. तणतणत आई दप्तर, बूट उचलून ठेवते आणि 'आपण असेच पक्के राहिलो तर एक ना एक दिवस नक्की सुधारेल रोहित' असं ती मनात आभासी समाधान मानते.

संपूर्ण मोकळीक, लाड

इथे, 'स्वतःचं काम स्वतः करायचं असतं' अशी कल्पनाच रुजलेली नाही. त्यामुळे रोहितनं पसारा करायचा आणि आईनं तो आवरायचा हे गृहीत आहे. "रोहित आज मला खूप काम आहे राजा, तू तुझं दप्तर, बूट नीट ठेवशील?" असं आईनं विचारल्यावर रोहित त्याकडे संपूर्ण दुर्लक्ष करून टीव्ही पाहण्यात मग्न होते. पाचच मिनिटात, "मला खाऊ दे, इथे आणून दे." असं मागं लागतो. त्यानं सायंकाळी टीव्हीपुढं न बसता, मैदानावर खेळायला जावं असं आई सुचवते पण, "उं नाही नाही..." करून तो तिला झिडकारतो. सगळा पसारा आवरून ती कामाला लागते. तेवढ्यात टीव्हीचा कंटाळा येऊन कपाटातला बोर्डगेम काढून दे म्हणून रोहित आईच्या मागं लागतो. खरंतर रोहितचं तारस्वरातलं ओरडणं आईला अजिबात सहन होत नाही. पण तो आणखी चिडायला नको म्हणून ती बोर्डगेम काढून देते. 'आपण त्याचा किती विचार करतो पण तो आपला काडीचाही विचार करत नाही.' या भावनेनं आई हिरमुसते. मात्र चोवीस तास दिमतीला असलेल्या आईचा विचार करायचा असतो ही कल्पनाच रोहितला अजून समजलेली नाही.

सकारात्मक शिस्तीच्या दिशेनं ..

रोहितची नव्यानंच पहिल्या इयत्तेची, पूर्णवेळाची शाळा सुरू झाली आहे. म्हणून पहिल्या काही दिवसानंतर आई सुट्टीच्या दिवशी, घरातल्या सगळ्यांना आधी कल्पना देऊन चर्चा ठरवते. आणि

बदललेल्या परिस्थितीत कुणी कुठल्या जबाबदाऱ्या घ्यायच्या यावर चर्चा होते. 'प्रत्येकानं बाहेरून आल्यावर बूट, मोजे, बॅग, डबा इत्यादी गोष्टी जाग्यावर ठेवायच्या, हातपाय स्वच्छ धुवून जेवायच्या टेबलावर यायचं, स्वयंपाक करणं हे आईचं काम, पाटपाणी घेणं आणि टेबल आवरणं हे बाबांचं काम आणि मदत करणं हे रोहितचं काम' अशा गोष्टी सर्वानुमते ठरलेल्या असतात; तरीही प्रत्यक्षात शाळेतून घरी आल्यावर रोहित आधी वर्णन केल्याप्रमाणेच वागतो. आई काम करतच, बसल्या जागेवरून रोहितला हाक मारून बूट-दप्तर-डब्याकडे बोट दाखवते. "थांब ना थोड्यावेळ, एवढी सिरियल झाल्यावर उचलतो." अशी रोहितची प्रतिक्रिया येते. "रोहित, आपलं ठरलंय ना, तू मान्य केलंयस ना, मग आता तसं वागायला हवं, नाही का?" "त्या दिवशी बाबांनीही डबा टीपॉयवरच ठेवलेला....", रोहित वेगळाच मुद्दा काढतो. क्षणात आईच्या लक्षात येतं की नियम पाळण्याच्या जबाबदारीत मोठ्यांनी जर सूट घेतली तर मुलंही त्याचं अनुकरण करणार, हे सरळ आहे. आई रोहितजवळ जाते आणि टी.व्ही. बंद करायची विनंती करते. रोहित आवाज म्यूट करतो आणि "आता बोल!" अशा विजयी मुद्रेनं आईकडे पाहतो. "अगदी बरोबर आहे तुझा मुद्दा, बाबांशी मी बोलून. त्यांनीही असं वागायला नको आहे." "आई, पण माझं नाव नको सांगू बाबांना." "अरे पण तू त्यांना नियम पाळायची आठवण करून देतो आहेस यात गैर काहीच नाही. आपण त्यांना ते चांगल्या मूडमध्ये असताना, नीट सांगितलं तर ते नक्की ऐकतील. उलट आपण दोघं मिळून सांगू. मात्र त्यांनी नियम पाळला नाही तर तूही पाळायचा नाही असं वागायला नको, नाही का?" "हो, हो. हे बघ दहा मिनिटात सिरियल संपेल, मग मी सगळं ठरल्याप्रमाणे करतो, बास?" "हे बघ तू हे माझ्यासाठी करत नाहीयेस." आता टीव्हीचं भूत मनावर असताना फार बोलण्यात अर्थ नाही हे लक्षात येऊन आई थांबते आणि "मला खात्री आहे तू नक्की आवरशील" असा विश्वास व्यक्त करते. सिरियल संपल्यावर रोहित घाई-घाईने कसंतरी आवरू लागल्यावर आई त्याच्या मदतीला जाते. गोष्टी कुठे, कशा ठेवायच्या हे त्याला मदत करून शिकवते. मात्र एकीकडे उपदेश, सूचना अजिबात करत नाही.

सकारात्मक शिस्तीच्या दिशेनं जाणारा हा एक मार्ग! प्रत्येक वेळी, त्या त्या परिस्थितीनुसार, माणसांच्या स्वभावानुसार अतिशय सर्जनशीलतेनं नवनवे मार्ग शोधून काढावे लागतात. फसलेल्या मार्गांचा पुनर्विचार करून स्वतःच्या विचारांमध्ये, पद्धतींमध्ये बदल घडवावे लागतात.

shubha_kh@yahoo.co.in

